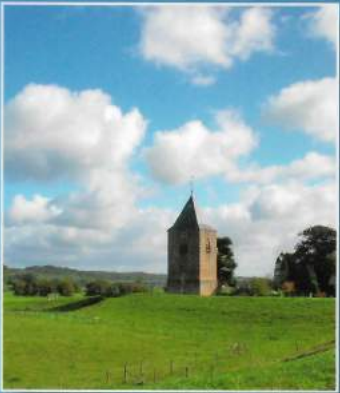
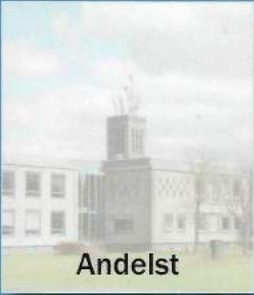

De Canon van Overbetuwe

Andelst

Driel

Elst

Hemmen

Herveld

De Canon van Overbetuwe

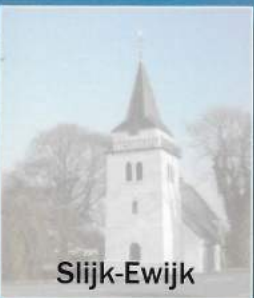
Heteren

Oosterhout

Randwijk

Slijk-Ewijk

Valburg

Zetten

De Canon van Overbetuwe

Titel: De Canon van Overbetuwe
Redactie: Canoncommissie
Vormgeving: Tailormade, Buren
Druk: Tailormade, Buren
Uitgever en ©: 2011 Historische Vereniging Marithaime,
Historische kring Oosterhout Slijk-Ewijk e.o.
en de Werkgroep Zetten van de
Historische Kring Kesteren en Omstreken

ISBN: 978-90-816342-1-2

*No part of this publication may be reproduced in
any form without permission from the publisher.*

*De uitgever en de auteurs hebben er naar gestreefd de
auteursrechten te regelen volgens de wettelijke bepalingen.
Zij die menen desondanks nog rechten te kunnen doen
gelden kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.*

De Canon van Overbetuwe

Canoncommissie

Frits Hoogveld, voorzitter

Jacques Beeren

Ineke van Druten

Linda Hagenauw

Wim van der Horst

Ton Janssen

Ineke Mentink-Zuiderweg

Frans Spaan

Mieke van Veen-Liefink

Bijdragen

Peter van den Broeke

Jan Brouwer

Ben Dalhuisen

Jan Derksen

Hans Elfrink

Hans van Leeuwen

Gerrit Mentink

Dorien Rikken

Feike Vlas

Colofon	
Canoncommissie/Bijdragen	
Inhoud	
Woord vooraf	9
Historische verenigingen in Overbetuwe	10
Inleiding	11

- 1 Oorsprong van de kerkdorpen**
200.000 - 1000 jaar geleden
 Peter van den Broeke 12

- 2 De prehistorie in de rivierdelta**
ca. 9500 voor Chr. - 12 voor Chr.
 Peter van den Broeke 14

- 3 Romeinen en de limes**
ca. 20 voor Chr. - ca. 450
 Ineke Mentink - Zuiderweg 16

- 4 Diploma voor een Bataafse ruiter**
69 - 98 na Chr.
 Ineke Mentink - Zuiderweg 18

- 5 Van Romeinse weg tot spoorweg**
ca. 100 na Chr. - 1882
 Ineke Mentink - Zuiderweg 20

- 6 Werenfried**
? - 760
 Ineke Mentink - Zuiderweg 22

- 7 Bedijking en ontginning**
ca. 1100 - ca. 1300
 Frans Spaan 24

- 8 Kastelen in Overbetuwe**
ca. 1200 - ca. 1800
 Frits Hoogveld 26

- 9 Molens**
ca. 1200 - ca. 1900
 Ton Janssen 28
- 10 Overstromingen**
sinds ca. 1200
 Jan Derksen 30
- 11 Paardenmarkt te Elst**
sinds 1260
 Frits Hoogveld 32
- 12 De Land- en Dijkbrief**
1327
 Ineke Mentink-Zuiderweg 34
- 13 Hoge heerlijkheid Hemmen**
1350 - 1848
 Ton Janssen 36
- **14 Een late reformatie**
ca. 1520 - ca. 1600
 Ineke Mentink-Zuiderweg 38
- **15 De Grift**
1610 - 1745
 Frits Hoogveld 40
- 16 Tabakscultuur**
ca. 1635 - 1900
 Wim van der Horst 42
- 17 De Franse bezetting van de Betuwe**
1672
 Frits Hoogveld 44
- **18 Dialect**
sinds 1700
 Frits Hoogveld 46
- 19 De Fluwelen Revolutie**
1795
 Frits Hoogveld 48

- 20 Landbouworganisaties**
sinds ca. 1800
Jacques Beeren 50
- 21 Overbetuwse literatuur**
vanaf 1800
Frits Hoogveld 52
- 22 Ottho Gerhard Heldring**
1804 - 1876
Ton Janssen 54
- 23 Van Ambt van Over-Betuwe naar
gemeente Overbetuwe**
sinds 1825
Ineke Mentink-Zuiderweg 56
- 24 Machtsstrijd op de breuklijn
Rome - Reformatie**
sinds ca. 1850 - ca. 1970
Ineke Mentink-Zuiderweg 58
- 25 Zetten onderwijscentrum**
sinds 1864
Hans Elfrink 60
- 26 Bloeiende Betuwe**
sinds 1870
Jacques Beeren 62
- 27 Het Kiesschandaal te Elst**
1887
Frits Hoogveld 64
- 28 Infrastructuur**
sinds 1879
Jan Brouwer 66
- 29 Doleantie in Overbetuwe**
1886 - 1892
Ton Janssen 68

- 30** Het weekblad 'De Betuwe'
 1891 - 1996
 Gerrit Mentink 70
- **31** Moderne industrialisatie
 vanaf ca. 1900
 Frits Hoogveld 72
- 32** Tweede Wereldoorlog, Market Garden
 1944
 Jan Brouwer 74
- 33** Evacuatie en Manneneiland
 1944 - 1945
 Frits Hoogveld 76
- 34** Wederopbouw
 1946 - 1958
 Jan Brouwer 78
- 35** Molukkers
 sinds 1951
 Dorien Rikken 80
- 36** Verstedelijking en herindeling
 sinds ca. 1953
 Jan Brouwer 82
- **37** De ruilverkaveling
 sinds 1953
 Hans van Leeuwen 84
- 38** Elst 1250
 1976
 Frits Hoogveld 86
- Literatuur 88
 Illustratieverantwoording 93
 Canon 94

De uitgave van de Canon van Overbetuwe is mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van:

Rabobank

Rabobankfonds

gemeente **Overbetuwe**

Gemeente Overbetuwe

Prins Bernhard Cultuurfonds

Prins Bernhard
Cultuurfonds Gelderland

De Overbetuwse Canon

In 2001 zijn de toenmalige gemeenten Elst, Heteren en Valburg opgegaan in de nieuwe gemeente Overbetuwe. Deze samenvoeging bracht niet alleen gemeenten en mensen bij elkaar. Ook de verschillende historische achtergronden kwamen samen.

De historische verenigingen uit Overbetuwe hebben in 2009 het initiatief genomen om de historie van de voormalige gemeenten Elst, Heteren en Valburg ook echt te bundelen tot één overzicht van alle belangrijke historische gebeurtenissen in Overbetuwe. Dit initiatief is door de gemeente Overbetuwe van harte omarmd en ondersteund.

Ter gelegenheid van het 10 jaar bestaan van de gemeente Overbetuwe in 2011 is dit overzicht, ook wel canon genoemd, uitgebracht. Als eerste burgemeester van Overbetuwe had ik de eer en het grote genoegen om het allereerste exemplaar van de Overbetuwse canon in ontvangst te mogen nemen. Deze canon geeft een mooie kijk in de rijke en lange historie van ons gebied en zijn bewoners. Van de Romeinse tempels tot aan de kastelen in Heteren en de in Overbetuwe geleverde strijd tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Voor het samenbrengen van al deze historische gebeurtenissen wil ik graag de historische verenigingen van Overbetuwe hartelijk danken. Vele uren hebben zij gestoken in de totstandkoming van deze canon. De Overbetuwse historie gebundeld. Ik wens u veel leesplezier toe!

Elisabeth Tuijnman
Burgemeester Overbetuwe

De Canon van Overbetuwe is het resultaat van samenwerking van de in de gemeente Overbetuwe functionerende historische verenigingen:

Historische Vereniging
Marithaime te Elst

Werkgroep Zetten van de Historische
Kring Kesteren en Omstreken

Historische kring
Oosterhout Slijk-Ewijk e.o.

Inleiding

Een samenhangend gebied met dorpskernen, woonwijken, industriegebieden en een dichte infrastructuur. Dat is de gemeente Overbetuwe. Slingerende wegen en dijken met weidse vergezichten over uiterwaarden en brede rivieren, oude kerken en boerderijen met akkerland, weiden en boomgaarden. Dat is Overbetuwe ook.

Het zijn twee duidelijk zichtbare verschijningsvormen voor de bewoners en passanten in deze regio. Maar er zijn meer, vaak onzichtbare dimensies in dit gebied. Informatie daarover vindt u in dit boek: de historische canon van de gemeente Overbetuwe. De gemeente Overbetuwe bestaat pas tien jaar en om verder terug te kunnen gaan in de tijd zijn in deze canon de belangrijkste historische gebeurtenissen beschreven in de verschillende kerkdorpen die nu Overbetuwe vormen.

Er is veel dat deze kerkdorpen bindt en veel dat hen scheidt. Wat betreft het eerste is er de strijd tegen het water, de bestuurlijke eenheid waarvan veel dorpen lang deel uitmaakten en de Tweede Wereldoorlog die zoveel in deze streek verwoestte. Wat betreft het tweede hebben veel dorpen verschillende eigen historische hoogtepunten. De Romeinse tempels, de trekvaart De Grift en de eeuwenoude paardenmarkt te Elst, vondsten uit de bronstijd en ijzertijd in Oosterhout, de Heldring gesticht in Zetten, de tabaksteelt in Valburg en de heerlijkheid Hemmen om er maar enkele te noemen.

Een canon samenstellen is keuzes maken; de keuzes van deze samenstellers in deze tijd. We zijn er wellicht niet in geslaagd om elk dorp evenveel aandacht te geven. Niet elk dorp heeft een even rijke geschiedenis en soms is er minder van een dorp bekend. Binnen de canoncommissie is er ook regelmatig discussie gevoerd over het belang van bepaalde onderwerpen en hebben wij compromissen moeten sluiten. Sommige onderwerpen zijn onderbelicht gebleven, andere hebben misschien te veel nadruk gekregen.

De canon is een samenwerkingsproject van de actieve historische verenigingen in de gemeente Overbetuwe: de Historische Vereniging Marithaïme te Elst, de Historische Kring Oosterhout Slijk- Ewijk en de werkgroep Zetten van de Historische Kring Kesteren & Omstreken. De canoncommissie bestaande uit leden van deze verenigingen is verantwoordelijk voor de opzet en inhoud van deze canon.

De inzet, om niet te zeggen de gedrevenheid van de leden van de canoncommissie, ieder vanuit hun eigen expertise en interesse, was groot en ik wil ze hiervoor graag bedanken. Ook de deskundigen die wij hebben gevraagd een bijdrage te leveren, komt dank toe.

De commissie biedt met deze canon van Overbetuwe een bron van informatie voor degenen die in de geschiedenis van deze streek zijn geïnteresseerd. Wij vertrouwen er op met deze canon het inzicht in de cultuurhistorische samenhang van onze gemeente te vergroten.

Frits Hoogveld

Voorzitter van de canoncommissie

Eén van de grootste mammoetschedels ooit in Europa gevonden, is opgebaggerd te Slijk-Ewijk.

1

Oorsprong van de kerkdorpen

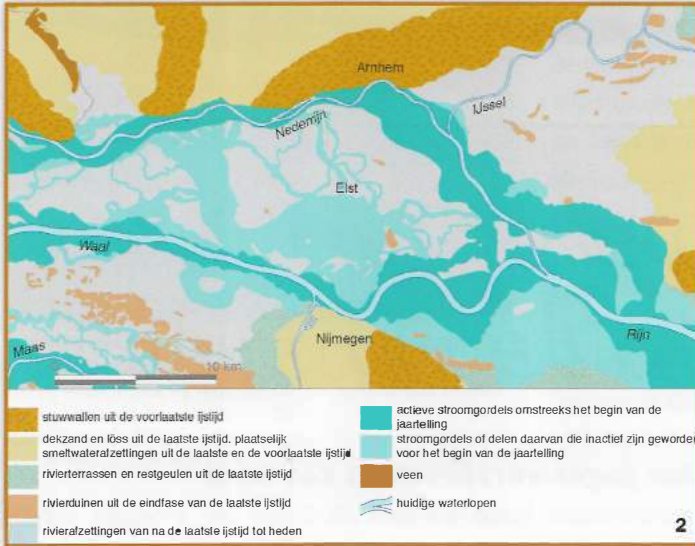
Met de keuze voor de hoogste punten in het landschap waren de vroegere bewoners nog niet verzekerd van droge voeten. Daarom werd de woonplaats veelal extra opgehoogd, zoals ook de oude dorpskern van Andelst.

Vorming van het landschap

De gemeente Overbetuwe wordt omarmd door twee takken van de Rijn: de Nederrijn en de Waal. Het rivierwater heeft het gebied gemaakt tot de kleiige vlakte die het nu is. Maar ruim 130.000 jaar geleden, in de voorlaatste ijstijd, lagen hier nog stuwwallen. Dat zijn heuvelruggen die door gletsjers gevormd waren.

Deze heuvelruggen liepen van de Veluwe tot voorbij het Rijk van Nijmegen. Na het smelten van het ijs braken waterstromen door de keten van stuwwallen heen en begon in dit stroomdal de vorming van de Betuwe en de andere delen van het rivierengebied.

Ruim tienduizend jaar terug, na afloop van de laatste en minder ingrijpende ijstijd, lag hier een brede, kale vlakte met een wirwar van ondiepe waterlopen. Later ontstonden grotere rivieren met een rustiger regime, die door een begroeid, vlak landschap kronkelden. Wel lagen her en der nog stuifduinen (donken) die in de eindfase van de laatste ijstijd in de riviervlakte waren opgewaaid.

Huidige geologische situatie in de Over-Betuwe, samen met de ligging van de stroomgordels in de eeuwen rond het begin van de jaartelling. De breedte van de stroomgordels van Rijn en Waal is een optelsom van situaties gedurende enkele eeuwen. Niet ingeperkt door dijken konden de rivierlopen zich toen nog regelmatig verleggen.

Daarvan steekt in Overbetuwe nog steeds één top prominent boven de latere rivierafzettingen uit. Daarop is het dorp Valburg ontstaan. Een verhoging van een meter kon bij overstromingen al het verschil uitmaken tussen droge en natte voeten, oogst en misoogst. De andere vroege nederzettingen vinden we daarom eveneens in delen van het landschap die van nature al hoog lagen: de oeverwallen die ter weerszijden van de rivieren opgeslibd waren en de opgevolde rivierarmen (stroomruggen). Buiten deze relatief zandige 'linten' treffen we de kleirijke lage

kommen aan. De oeverwallen en stroomruggen zorgden uiteraard voor de beste verbindingsmogelijkheden over land. Zo verklaren ze bijvoorbeeld de ligging en het kronkelige verloop van de Homoetsestraat bij Homoet. Door de vaak eeuwenlange extra ophoging van woonplaatsen met afval ontstonden door donkere grond getekende woerden. Verschillende daarvan, onder meer Elst en Andelst, waren al in de Romeinse tijd of eerder bewoond. De grootste en hoogste woerden vormden de aanzet tot de kerkdorpen van nu.

Een bijzondere mammoetschedel uit Slijk-Ewijk.

Bij de aanleg van de recreatieplas Gat van Hagen werd in 1968 op ca. 20 meter diepte een mammoetschedel gevonden, samen met de onderkaak en de kiezen. Dat was op zich al bijzonder. Op dezelfde vindplaats werden ook nog delen van een steppeolifant, een wolharige neushoorn, een wisent, een oeros en een wolf naar boven gehaald. De mammoetschedel blijkt één van de grootste in Europa te zijn. Daarbij vertoont de onderkaak een sterke afwijking. De schedel van dit ijsdier is te zien in het Geologisch Museum in de Zwanenburcht te Kleef.

Bronzen speerpunt uit de 16e/15e eeuw v. Chr., met groevenversiering op de schacht. De lengte van dit bij Oosterhout gevonden bronzen wapen uit de midden-bronstijd bedraagt 13 cm.

1

2

2

Tussen de Romeinse tempelresten onder de Grote Kerk van Elst bevond zich ook een 11 cm lange bronzen kledingspeld van omstreeks de 8e/7e eeuw v. Chr. (vroeg ijzertijd).

De prehistorie in de rivierdelta

Van jager-verzamelaar tot boer

Na de laatste ijstijd, die rond 9500 voor Chr. eindigde, ontwikkelde de Betuwe zich tot een paradijs voor de jager-verzamelaars. In het waterrijke, beboste landschap vonden ze een overvloed aan vis, watervogels, reeën en ander wild. Met noten en bessen als aanvulling. De vele rivierlopen zorgden in feite voor bestaanszekerheid. Daarentegen was het agrarische bestaan veel riskanter, omdat er nog geen dijken waren. Toch vestigden zich op een zandrug bij Oosterhout al rond 3700 voor Chr. landbouwers. Deze steentijdboeren combineerden de risicovolle landbouw wijselijk nog met jacht en visvangst.

Boerenfamilies kozen voor de hoogste plaatsen in het landschap: de oeverwallen die aan weerszijden van de rivieren opslibden en de zandige vullingen van rivieren die hun loop verlegd hadden.

4

Beugel van een zeer zeldzame bronzen mantelspeld met eendenkoppen uit de 5e eeuw v. Chr. (midden-ijzertijd), gevonden te Andelst. De lengte bedraagt 4,5 cm. De eigenaar van dit met wit koraal ingelegde sieraad, dat mogelijk uit het Middenrijngebied afkomstig is, moet tot de regionale elite hebben behoord.

De donkere verkleuringen in de verticaal doorgesneden grondsporen tonen de paalkuilen van een boerderij uit de 8e/7e eeuw v. Chr. bij Heteren. De plattegrond is in recente tijd doorsneden door een sloot. De houten constructie van ruim 18 meter lang is geheel vergaan. Op het erf zijn ook nog de sporen van een kleine voorraadschuur vastgelegd.

Desondanks kampten ze regelmatig met overstromingen. Maar ze lieten zich niet verdrijven. De boeren uit het 3e millennium voor Chr. kennen we vooral uit de omgeving van Valburg en Zetten. De gereedschappen en wapens in die tijd zijn veelal van vuursteen. Pas later verschijnen metalen voorwerpen; eerst alleen van brons (bronstijd: 2000-800 voor Chr.), daarna ook van ijzer (ijzertijd: 800-12 voor Chr.).

De woonplaatsen van de vroege boeren zijn voornamelijk te herkennen aan het achtergelaten afval, waarin potscherven domineren. Bij Heteren zijn in het tracé van de N837 tevens de overblijfselen van een boerderij vastgelegd. Deze dateert uit het begin van de ijzertijd.

Omdat men toen nog louter met hout en andere vergankelijke materialen bouwde, resteren alleen de verkleuringen van de paalkuilen in de bodem. Huishoudens waren grotendeels zelfvoorzienend. Maar in de - letterlijk - steenarme Betuwe was men wel van de buitenwereld afhankelijk om bijvoorbeeld aan maalstenen te komen. Zowel bij Reeth als in Elst-Westeraam is aardewerk gevonden waarin zee-

zout vanaf de Noordzeekust is aangevoerd. Dat de waterlopen benut werden als verkeersroutes blijkt uit de zeldzame vondst van een kano uit de ijzertijd naast de A325. Wat de overleden gemeenschapsleden betreft, was crematie eeuwenlang de norm.

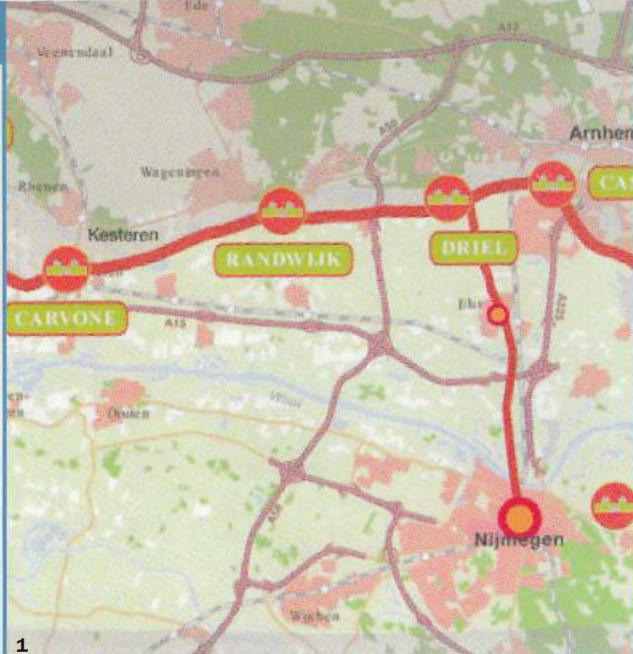
Daarvan getuigen bijzettingen uit de ijzertijd, zoals een enkele urnbegraving in Elst-Westeraam en kuiltjes met crematieresten, waaronder één met een bijgift van twee bronzen armbanden in Elst-Brienenshof.

De wildernis was het domein van de hogere machten, die daar vereerd werden. Voor rituele deponeringen zocht men vaak een waterloop uit. Dat lijkt ook te gelden voor de drie bronzen voorwerpen uit de bronstijd die buiten Oosterhout werden geborgen bij een vroegere riviertak: een versierde speerpunt en twee kledingspelden, waarvan eentje van een halve meter lang. Door de vondst van een sierspeld uit de vroege ijzertijd tussen de Romeinse tempelresten in het centrum van Elst, op een 'knooppunt' van waterlopen, mogen we ervan uitgaan dat deze plaats al veel eerder een rituele functie had dan nu bekend is.

Deel van houten kano uit de 4e/3e eeuw v. Chr. (midden-ijzertijd), ontdekt tijdens graafwerkzaamheden langs de A325 bij Elst. De natte toestand voorkomt dat het hout vergaat voorafgaand aan conservering.

Het deel van de limes, de grens van het Romeinse Rijk, gelegen in Overbetuwe

3 Romeinen en de limes

Aan de grenzen van een wereldrijk

Overall in de gemeente Overbetuwe zijn voorwerpen uit de Romeinse tijd gevonden. Vrijwel elk dorp heeft wel een 'Hoge Hof' of andere vindplaats met munten, mantelspelden, wapentuig, gespen, potten, dakpannen of Romeinse graven. Zeer bijzonder zijn de Romeinse tempels in Elst. Op de plaats van de Grote Kerk hebben twee tempels gestaan. Een tempel van ca. 50 na Chr. en een tempel die ongeveer vijftig jaar later over de eerste is heen gebouwd. De tweede was van een formaat en kwaliteit die men nauwelijks ten noorden van de Alpen vindt.

Over Elst-Westeraam schreef Heldring al in 1838 in de beschrijving van zijn wandelingen door de Betuwe: "De ploeg rammelt op sommige plaatsen door de menigte aan scherven." Daar werd in 2002 dan ook een stenen Gallo-Romeinse omgangstempel van ca. 100 na Chr. gevonden met twee houten tempeltjes als voorgangers. Vooral ten tijde van keizer Trajanus (98–117) heerste in de Over-Betuwe relatieve rust. Er kon dus aandacht geschonken

Dodecaëder of twaalfvlak

worden aan bestuur en infrastructuur. Nijmegen werd hoofdstad van de 'Civitas Batavorum', het Bataafse bestuursdistrict; Cuijk, Wychen en Elst werden secundaire centra. Dat betekende, dat deze plaatsen geen militaire ver-

Overzicht van opgravingen te Elst-Westeraam in 2003

sterking hadden, maar misschien wel een lokale markt en enig zelfbestuur. De twee tempels in Elst van ca. 100 na Chr. werden gebouwd met keizer Trajanus als sponsor en met Romeinse soldaten als (mede-)uitvoerders. Uit welwillendheid, omdat Trajanus de Bataven als goede soldaten waardeerde en ze kende van zijn lijfwacht? Of om nog eens duidelijk te maken dat de Romeinen definitief de baas waren?

Ook werden er in Overbetuwe wegen aangelegd. In het voorjaar van 2010 werd de Romeinse weg van Elst naar Driel teruggevonden. Daar lag waarschijnlijk net als bij Randwijk één van de forten van de limes, de Romeinse grens die hier gevormd werd door de Rijn. Het kan zijn dat bij Driel of Heteren een heel groot fort lag, castra Herculis, dat ook ingetekend staat op de beroemde Peutingerkaart.

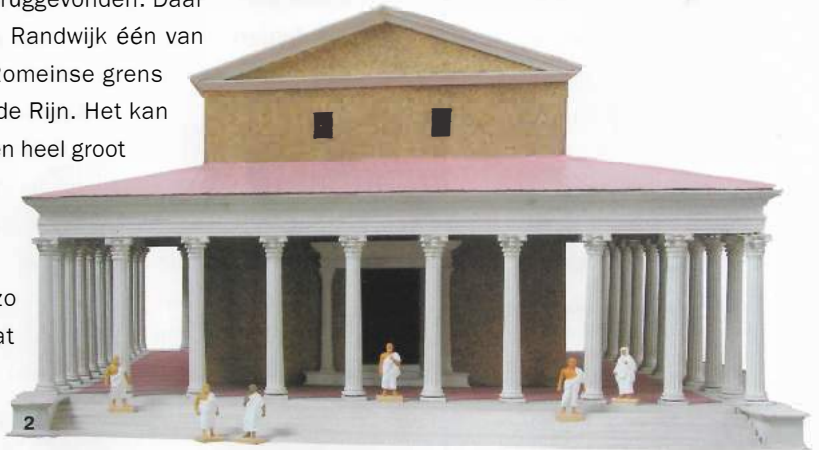
De Rijn heeft hier echter zo vaak zijn bedding verlegd dat

er weinig sporen van zijn overgebleven. Dergelijke militaire posten trokken economische activiteiten aan, zodat in kampdorpen rond de forten ambachtslieden, handelaren en soldatenvrouwen zich vestigden. Ook nu nog is de limes economisch interessant, maar dan voor de toeristenindustrie.

In verschillende musea in Nederland worden bijzondere vondsten uit Overbetuwe tentoongesteld. Tempelresten in het Kerkmuseum Elst, de Elster dodecaëder – een bijzonder astronomisch meetinstrument – in het Leidse Rijksmuseum van Oudheden en het diploma van een Bataafse ruiter in Het Valkhof te Nijmegen. Kisten vol fragmenten van de tempels van Elst staan in archeologische depots in Nijmegen. En dan hebben inwoners van Overbetuwe nog Romeinse relictten thuis. Uit dit alles blijkt hoe intensief de Romeinse invloed in dit gebied is geweest.

Suovetaurilia-offer, vermoedelijk reinigingsoffer van een zwijn (sus), ram (ovis) en stier (taurus)

Maquette van de tweede Gallo-Romeinse tempel te Elst

Bronzen militair diploma voor een onbekende Bataafse ruiter. Ontslagbewijs uit het jaar 98 na 25 jaar dienst in het Romeinse leger. Voor- en achterkant

1

4

Diploma voor een Bataafse ruiter

De Betuwe, het eiland der Bataven

Al 500 jaar lang denkt men bij de naam Bataven aan dappere vrijheidsstrijders. Batavia, Bataafse Republiek, zelfs Bato-jam herinneren aan de helden die het waagden in 69 na Christus tegen de Romeinen in opstand te komen. Het is de vraag of dit romantische beeld klopt.

Bataven waren inderdaad uitstekende soldaten die goed konden paardrijden en zwemmen. Daarom werden ze in alle hoeken van het Romeinse Rijk ingezet. Vaak vormden zij ook het merendeel van de keizerlijke lijfwacht, bijvoorbeeld van keizer Trajanus. De opstand van 69 was heftig - maar kort. De partijen verzoenden zich snel, want beider belang bij goede samenwerking was te groot. Dit blijkt ondermeer uit het militaire diploma dat werd gevonden in een bermsloot ten westen van Elst. Het vertelt dat een Bataaf sinds het jaar 69(!) ruiter was geweest in het Romeinse leger en afzwaaide op 20 februari 98. Hij keerde na ruim 25 jaar trouwe dienst terug naar huis. Hem werd een ontslagbewijs, een diploma, uitgereikt waarop onder meer staat dat hij met vrouw en kinderen Romeins burgerrecht en belastingvrijdom kreeg. Vetera-

Paardenschedel. Gevonden te Heteren. De Bataven begroeven soms paardenschedels los. De reden is onbekend

Romeins aardewerk als bijgift in een Bataafs graf te Oosterhout (Wualsprong). Een voorbeeld van aanpassing van de Bataven aan de Romeinse cultuur

nen als hij hebben de romanisering van de Bataven zeer bevorderd.

Het is geen toeval dat het diploma in Elst werd gevonden. Omstreeks het jaar 50 voor Christus vertrok een elitegroep van de Bataven uit Hessen om zich - ca. 400 km verder naar het noordwesten - in de Betuwe te vestigen. Daar mengden zij zich met de plaatselijke bevolking. Dat grensgebied van het Romeinse Rijk zouden zij eeuwenlang voor de Romeinen bewaken om invallen van Germanen te voorkomen en scheepvaart op de Rijn te beschermen. De Romeinen waardeerden de Bataven als bondgenoten. Zo mochten eigen aanvoerders de Bataafse hulptroepen leiden – een uitzonderlijk voorrecht; zo kreeg de Bataafse elite privileges mits ze voldoende soldaten en ruiters leverden, een of twee zonen per gezin. Al deze militairen namen veel gewoontes over van Romeinse soldaten: aten en dronken als zij, spraken en schreven hun taal en gebruikten hun

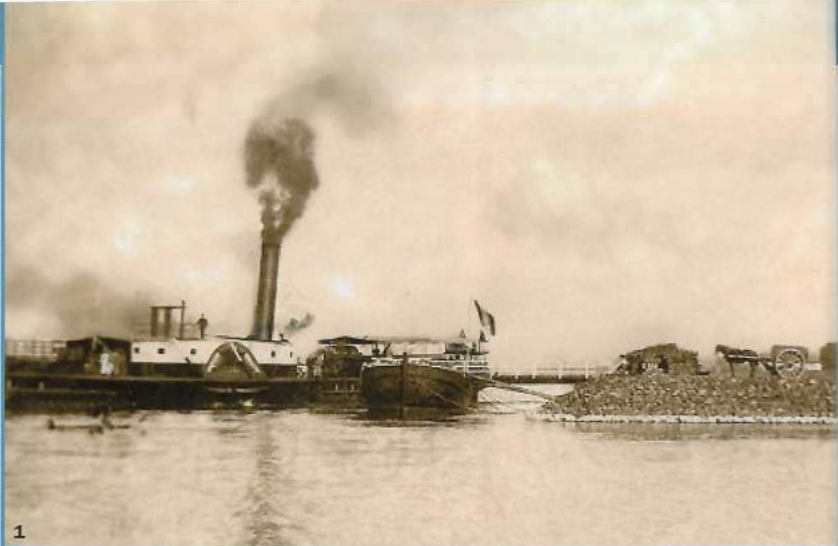
geld. Ze kochten ook Romeins aardewerk dat veel fraaier was dan hun eigen handgevormde potten. Daarnaast behielden ze eigen tradities. De god die in de grote tempel van Elst vereerd werd droeg niet alleen een Romeinse maar ook een Bataafse naam: Hercules Magusanus. Uit opgravingen zoals in Oosterhout en Heteren blijkt dat Bataven in een klein aantal houten boerderijen bijeenwoonden. Ze hadden een gemengd bedrijf met nadruk op veeteelt. Vooral runderen en kleine paarden fokten ze. In de loop van de derde eeuw raakte de Betuwe deels ontvolkt. Langzamerhand vertrokken de Romeinen, en ook de Bataven verdwenen in hun kielzog uit het zicht. Een klein deel van hen bleef achter, mengde zich met Germanen die

zich op hun beurt in de Betuwe vestigden, zodat een nieuw volk de geschiedenis van deze regio ging bepalen: de Franken.

Voorbeeld van een verwijzing naar de Bataven om de kwaliteit van een product aan te prijzen. De jamfabriek van Jan van Woerkom stond bij de Altena, gelegen tussen Oosterhout en Slijk-Ewijk

Los- en laadplaats bij de Altena (Oosterhout) met loopbrug en ponton alsmede een aangemeerde stoomboot, ca. 1880

1

5

Van Romeinse weg tot spoorweg

Water, weg en spoorweg

De karakteristieke, slingerende en bochtige wegen in de Betuwe zijn voor het merendeel ontstaan op hoger gelegen oeverwallen. Ze waren vanwege de kleiige ondergrond alleen geschikt voor vervoer over kortere afstanden.

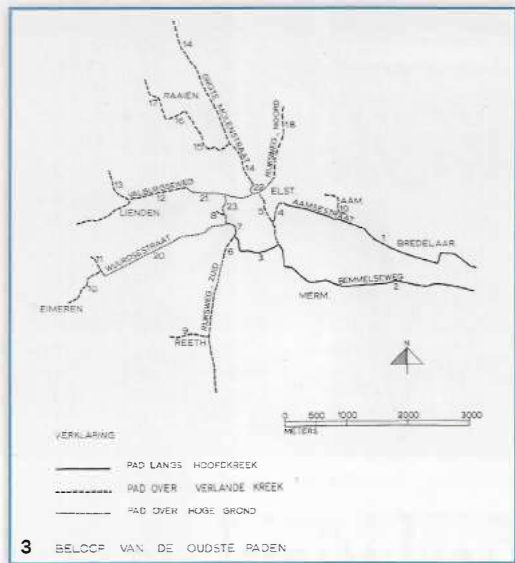
In de Romeinse tijd liep er een weg vanuit Nijmegen naar de zuidelijke Rijnsoever bij Driel, om vervolgens de Romeinse forten naar het westen toe met elkaar te verbinden. Maar de grootste handelstroom kwam langs de Betuwe, over Rijn en Waal, richting Engeland en terug.

Vervoer over water zou tot in de 20ste eeuw hoofdzaak blijven. Dank zij de grote rivieren had de Betuwe in de 17e en 18e eeuw bijvoorbeeld toegang tot de belangrijkste tabaksmarkten. Los- en laadplaatsen langs de Rijn bij Driel, Heteren en Randwijk en langs de Waal bij Oosterhout, Slijk-Ewijk en Herveld/Andelst zorgden voor regionale aan- en afvoer. Bovendien speelde bij het personenvervoer vanaf 1825 de stoomboot een grote rol.

De toestand op de lokale wegen, ontstaan door eeuwenlang buurtverkeer, was bedroevend. Dit bleef zo tot ca. 1850. Deze wegen werden alleen door de aanwonenden onderhouden en

Deel van de Romeinse weg van Elst naar Driel, ten noorden van de Linge met rivierloop uit de Romeinse tijd. Het oranje gekleurde gedeelte geeft de plaats aan van de boerderij de Distelheuvel

Beloop van de oudste paden te Elst

soms afgesloten wanneer het hen beliefdde. De moeilijkheid was dat de extra kosten voor verbetering van deze buurtwegen hoofdelijk werden omgeslagen over de stemgerechtigde grondeigenaren in de dorpspolder. Diezelfde eigenaren moesten beslissen of er al dan niet verbeterd werd... In tegenstelling tot deze lokale wegen werden de Waal- en Rijndijken al vanaf 1769 bezand en vanaf 1783 begrind.

Met de ontwikkeling van het postwezen na 1750 en vooral na 1800 kwam er nog meer

samenhang in de doorgaande routes. Deze liepen in principe over de Koninklijke wegen, zeg maar de rijkswegen. Maar zelfs die waren slecht. Twee Koninklijke Wegen doorkruisten de Over-Betuwe: nr. 13, Lent-Elden, over de dijk langs de Grift en nr. 6, Lexkesveer-Andelst-Lent vanaf de Wageningsestraat via de Waalstraat over de Waaldijk.

Het eerste 'wegenreglement' van 1823 zegt over de doorgaande wegen in onze omgeving het volgende: "De Valburgsche weg, beginnende te Hien aan den Engel, en gaande door Andelst, Herveld, Valburg en Elst, tot de Koninklijke route no. 13. Aanmerking: deze weg is begrind van Elst tot Herveld, vandaar tot Hien nog kleiweg. Het zoude echter van het uiterste gewigt zijn, dat ook dit gedeelte wierde bezand." Dit werd pas in de tweede helft van de 19e eeuw duidelijk geregeld door de provincie.

De komst van de Betuwelijn, de spoorlijn Geldermalsen-Elst, in 1882 met stations in Hemmen, Zetten, Valburg en Elst zorgde voor snellere verbindingen over lange afstand en verminderde het vervoer over water en weg.

Zo was de 'transportrevolutie' van de 19e eeuw ook in Overbetuwe definitief doorgedrongen.

Betuwsche huifkar

De Betuwelijn bij Zetten vanaf 1882, foto ca. 1900

Sarcofaag, wellicht van Werenfried, in 1947 gevonden in de Grote Kerk te Elst, 8ste eeuw. Gehouwen uit zandsteen van dezelfde steengroeve als de sarcofaag van Willibrord te Echternach

1

6

Werenfried

2
 Bootje met daarop de lijk­kist van Werenfried afgebeeld op het wapen van de voormalige gemeente Elst

Kerstening van Overbetuwe

Op het gemeentewapen van Elst, en nu ook op dat van Overbetuwe, staat op kabbelende golfjes een bootje met de doods­kist van Werenfried afgebeeld. Volgens de legende zou het onder goddelijke leiding stroomopwaarts van Westervoort naar Elst zijn gevaren opdat de heilige daar zijn laatste rustplaats zou vinden.

Wanneer de eerste christenen in Overbetuwe leefden is moeilijk vast te stellen. In Oosterhout op de Hoge Hof is een olielampje uit de 4de eeuw met christogram, het Christusteken, gevonden. Het is mogelijk dat er zo vroeg al in onze streken christenen leefden. Zolang er geen sporen van een kerk of kapel zijn gevonden is het echter onwaarschijnlijk.

Wel was de Over-Betuwe al in de 7e eeuw 'monnikenland'. Dat wil zeggen dat verre kloosters hier landbouwgebied hadden dat voortreffelijk bewerkt werd. De abdij Deutz bij Keulen bijvoorbeeld had landerijen in Zetten en Randwijk, de abdij Werden bij Essen in Andelst en Slijk-Ewijk.

Karel Martel, leider van de Franken, stelde een groot deel van Elst onder bescherming van Willibrord, aartsbisschop te Utrecht. Dit was het begin van de nauwe band met het bisdom Utrecht die tot op heden heeft standgehouden. Werenfried werd er de eerste

Beeld van Werenfried op de achtkant van de toren van de Grote Kerk te Elst, 1995

'pastoor' van circa 726 tot 760. Hij was geboren in Engeland en gevormd in een lers klooster. Als leerling van Willibrord ging hij naar Elst om er een missiepost op te zetten. Waarschijnlijk was hij de stichter van de eerste kerk, een zaalkerk van wel 22 meter lang. Die grootte was mogelijk omdat ruïnes van twee Romeinse tempels overvloedig bouw materiaal leverden.

Fundamenten ervan zijn nog steeds te zien onder de Grote Kerk.

Wellicht had Werenfried tevoren de plaats al bepaald waar hij begraven wilde worden: bij het kleine klooster dat hij in Elst had gesticht. Na zijn heiligver-

klaring in de 10e eeuw werden Werenfrieds relikwieën geplaatst in de crypte van de uitgebreide zaalkerk. Het gevolg was dat Elst eeuwenlang pelgrimsoord werd. Daar ging men heen om hulp af te smeken tegen jicht en reuma. Werenfried prijkt nu weer op de toren van de Grote Kerk, naast Willibrord. Ook in de rooms-katholieke kerk te Elst staat een beeld van Sint Werenfridus.

Zo ontstond er in de 8e eeuw rond Elst een oerparochie met een eigen heilige. Later werd er ook één rond Andelst gesticht. In de loop van de Middeleeuwen werden er van die twee zeer uitgestrekte parochies kleinere afgesplitst. Lokale kerkgebouwen getuigen ervan. Er staan immers nog steeds in heel Overbetuwe kerken met zeer oude bouwfragmenten: Andelst uit de 10e eeuw – een deel van de zuidmuur dateert uit die tijd; Valburg 11e/12e eeuw, Heteren, Herveld, Randwijk en Oosterhout 12e eeuw; Hemmen 13e eeuw en tenslotte Driel, Slijk-Ewijk en Zetten 14e eeuw. Deze oude kerken zijn voor hun dorp beeldbepalend gebleven.

Aardewerk olielamp met christogram uit Oosterhout, 4e eeuw

Zuidmuur van de Hervormde Dorpskerk te Andelst, deels 10e eeuw

Rivierkaart van de Waal vóór 1800
nabij Oosterhout

7

Bedijking en ontginning

Levensvoorwaarden voor ons gebied

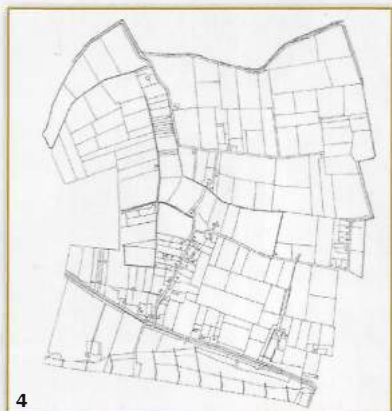
Het landschap van de Overbetuwe: vaak onder een wolkenlucht en gestoffeerd door rijen populieren en knotwilgen. Rivieren, dijken, uiterwaarden, uitgestrekte onbewoonde komgronden en hogere woerden met daarop de bewoning en de slingerende verbindingswegen die de oude stroomruggen volgen.

Dijkverzwaring 1995
Oosterhoutsedijk

Betuws landschap, de Linge

4 Polderkaart Slijk-Ewijk van ca. 1950

De bewoningsmogelijkheden in het gebied van de gemeente Overbetuwe werden lange tijd bepaald door de grillen van de rivieren. Deze boden zowel mogelijkheden als bedreigingen. Het waren transportroutes en voedselbronnen, maar ze waren ook de oorzaak van overstromingen. Waar men kon wonen, hing grotendeels af van de ondergrond die ook weer door de rivieren was gecreëerd. De natte komgebieden waren onbewoonbaar, niet geschikt als landbouwgrond en voor een deel zelfs ontogankelijk. Geliefde bewoningslocaties boden de oeverwallen. Relatief hoog gelegen bij het water en met een voor akkerbouw geschikte bodem waren dit de vestigingslocaties bij uitstek; zowel in de prehistorie als in de Romeinse tijd en later.

In de late Middeleeuwen steeg het inwoneraantal fors. Een ingrijpende verandering in het rivierengebied is de grootschalige bedijking die het mogelijk maakte om in de loop van de 12e en 13e eeuw ook relatief lage delen van de Betuwe, met name de komgronden, te ontginnen. Wel vonden er nog zo vaak overstromingen plaats waardoor de bevolking bleef wonen op de natuurlijke hoge gronden of de woerden.

5 Kaartje van Slijk Ewijk uit de 17e eeuw. L.A.M. van Perlo

Toen in de 12e eeuw het bedijken begon, heeft men aanvankelijk slechts kaden en tamelijk primitieve, lage dijken opgeworpen en deze in de loop der tijden geleidelijk verbonden, opgehoogd en verstevigd. Op deze manier ontstonden in de gemeente Overbetuwe de verschillende dorpspolders. De langdurige en soms felle strijd tegen het hoge water werd gekenmerkt door vele dijkdoorbraken en de daarbij ontstane kolken of wielen die nog op vele plaatsen in de gemeente te zien zijn.

Na het bedijken volgde de ontginning van het land. Men deed dat door het graven van een ingewikkeld stelsel van weteringen, lei-graven, pijpen, zegen en sloten die het overtollige water van de Overbetuwe via de Linge naar de Waal/Merwede voerden. Het oorspronkelijke patroon van verkaveling en sloten is op veel plaatsen nog zichtbaar. Zo is bij de aanleg van de wijk Westeraam met het oude slotenpatroon rekening gehouden. Een voorbeeld van een 12e eeuwse ontginning is het Hollanderbroek in Elst. De naam wijst er op dat grondwerkers uit het westen dit vroeger moerassige stuk broekland hebben helpen ontginnen.

Kasteel de Parck te Elst naar een tekening van Conradi vlak voor de sloop in 1819

8

Kastelen in Overbetuwe

Vergane glorie

Omringd door waterpartijen, prachtige tuinen, hoog opgaande bomen en sterrenbossen vormden kastelen vroeger sieraden in het Betuwse landschap. In de elf dorpen die tot de gemeente Overbetuwe behoren, stonden er in het verleden vijftien. De adellijke bewoners bepaalden grotendeels het leven in de dorpen bij het kasteel. Zij waren verantwoordelijk voor de belastingheffing en zij waren de rechters en dijkgraven in de streek.

Van de oorspronkelijke weerbare burchten, waarvan kasteel Doornenburg in de gemeente Lingewaard nog een voorbeeld is, bestaat er in de gemeente Overbetuwe niet één meer. Nadat zware kanonnen hun intrede hadden gedaan, verloren de kastelen hun strategische functie en waren ze niet meer te verdedigen. Enkele werden, vooral in de 17e en 18e eeuw, nog wel verfraaid en beter geschikt gemaakt voor bewoning. Maar kastelen zoals in Valburg en Homoet, in Oosterhout (Balveren) en Heteren (de Nijburg) zijn al eeuwen geleden verdwenen ten gevolge van oorlogsgeweld, brand of overstroming. Zelfs een afbeelding is er niet van bewaard gebleven.

Toen na 1795 de Franse Revolutie oversloeg, verloor de adel zijn dominerende invloed en omvangrijke inkomen. De adellijke behuizingen werden niet meer onderhouden en al snel verlaten. Dorpsbewoners sloopten daarna de onbeheerde kastelen, want bouw materiaal was duur en werd dankbaar hergebruikt. Na 1815 volgde er wel een zekere restauratie van de adelstand. Maar de adel, voor zover niet uitgestorven, keerde niet terug naar het platteland en bleef in de steden wonen. Zo zijn ook de kastelen de Parck te Elst en de Mussenberg te Valburg in het begin van de 19e eeuw gesloopt.

Er is weinig dat nog aan de oude glorie van de kastelen in onze gemeente herinnert: slechts enkele afbeeldingen en wat resten van grachten en fundamenteën.

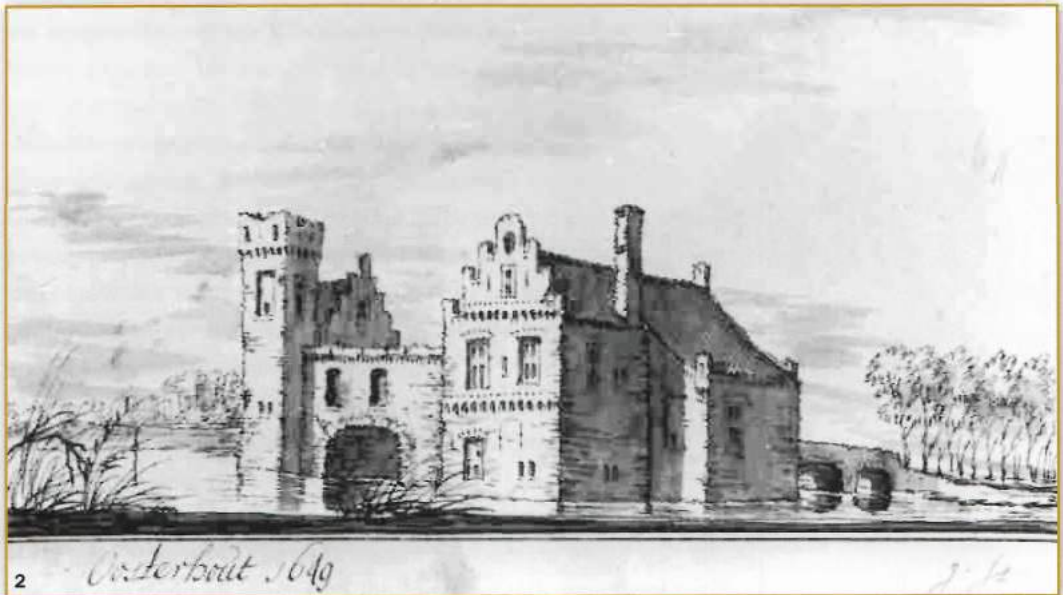
Het Huis Hemmen, in 1757 gebouwd op de plaats van het kasteel, werd tijdens de Tweede Wereldoorlog, in januari 1945 verwoest en daarna gesloopt. Op deze plaats hadden zeven-

Het kasteel te Andelst

tien generaties lang de baronnen Van Lynden gewoond.

Een drietal voornamelijk oude behuizingen zijn er nog over. In Valburg bevindt zich de Grote Melgaard, in Loenen (op de plaats van de oude burcht) en in Oosterhout staan nog lustoorden die gebouwd werden in de 19e eeuw. Zij zijn de laatste "kastelen" in onze gemeente.

Het kasteel Oosterhout 1649

Molen in Hemmen. Tegenwoordig rest hiervan het molenhuis. Dat staat aan de Linge aan de Molenstraat. De molen zelf is al voor de 2e wereldoorlog afgebroken.

Molen te Hemmen bij Zetten

afbeelding J. G. Winkhoff, Zetten.

9

Molens

Van windenergie naar stoomkracht

Ronddraaiende molenwieken tegen de Betuwse wolkenhemel. Dit beeld is op twee plaatsen in onze gemeente nog steeds te zien. Want zowel molen “de Vink” te Herveld uit 1722 als “Nieuw Leven” te Valburg uit 1750 malen enkele dagen per week graan en zijn dan geopend voor bezoekers. Het zijn museummolens die beheerd worden door stichtingen.

Deze vorm van industrialisatie is vroeg op gang gekomen. Hierbij werd gebruik gemaakt van de natuurlijke energiebron wind, die tegenwoordig weer volop in de belangstelling staat. Een sterke groei in de landbouwproductie veroorzaakte in de Middeleeuwen behoefte aan graanmolens. De eerste windmolens in West-Europa werden rond 1180 in Vlaanderen gebouwd. Sindsdien zijn op aanmoediging van de plaatselijke adellijke bestuurders in elk dorp molens gebouwd. Zij hadden er belang bij, want het exploiteren van een molen was een heerlijk recht dat alleen de “heer” mocht uitoefenen. Hij hief belasting op elke gemalen mud graan. De dorpsbewoners werden dan ook verplicht hun graan te laten malen bij de plaatselijke molen. Daarbij handhaafde de “heer” het windrecht. Dat betekent dat de wind in de buurt van molens ongehinderd moest kunnen waaien.

De twee molens die nu nog in onze gemeente staan, behoren tot het oudst overgebleven type: de standaard- of standaardmolen. Om de wind te vangen, moesten de wieken in de wind worden gedraaid. De hele molen met houten kast en al, die draaibaar op een standaard staat, wordt dan in de wind gekruidd. Bij de latere typen, bijvoorbeeld de molen in Elden, werd alleen de kap met de wieken gedraaid. Deze molens hadden dan vaak een gemetselde, vaste romp.

Ieder dorp beschikte naast een windmolen ook wel over een rosmolen. De molensteen hiervan werd aangedreven door een paard, een ros, dat geblinddoekt in een cirkel rondliep. Deze molens hadden een veel kleinere capaciteit, maar waren wel windonafhankelijk.

In de 19e eeuw breidde het aantal stoommachines zich uit. De industrie in deze streken was aanvankelijk sterk gericht op agrarische activiteiten, zoals melkfabrieken, meelfabrieken en gespecialiseerde smederijen om landbouwwerktuigen te vervaardigen. De windmolen raakte geleidelijk in onbruik, want stoom had veel voordelen. Zo was de machine ook bij windstilte of storm beschikbaar en veel compacter. Bovendien was de productiecapaciteit veel groter. Door deze ontwikkeling verdween ook de oude, eenvoudige logistiek. In plaats van één molenaar kwamen er machinisten, onderhoudsmonteurs en leveranciers van kolen en onderdelen.

In Heteren en Elst werden de molens in de Tweede Wereldoorlog kapot geschoten.

Molen Heteren. Deze molen is tijdens de Operatie Market Garden (de slag om Arnhem) vernield en na de 2e wereldoorlog niet opnieuw opgebouwd.

De Stenen Molen te Elst, deze is in de Tweede Wereldoorlog verwoest.

Molen de Vink in Herveld. Deze foto toont de familie Vink met molen en oude boerderij. De molen is naar deze vroegere eigenaren genoemd. In de oorlog is de molen zwaar beschadigd, maar in 1969 is de restauratie voltooid.

1 Overstroming van den Rhijndijk in't Jaar mcccc

10

Overstromingen

Bron van vruchtbaarheid, maar ook van veel leed

De Overbetuwe heeft zijn vruchtbare grond te danken aan overstromingen van de Rijn en zijn vertakkingen. Maar overstromingen zijn ook de oorzaak geweest van onbeschrijflijk leed en grote schade. Doordat dijken braken en het water met geweld de Betuwe binnenstroomde, verdronken mensen en vee, werden boerderijen, kerken, kastelen en zelfs hele dorpen weggeslagen en werden oogsten en voorraden vernietigd.

Omstreeks het begin van onze jaartelling stroomde de zich steeds verleggende rivier wild en onbeteugeld door het nog onbedijkte Overbetuws deltagebied. De Rijn had de ruimte en kon zijn gang gaan. Over langere tijd vormden zich oeverwallen langs de rivieren en hier kwamen de eerste nederzettingen met hun bewoners. Op gezette tijden stroomde het rivierwater over en door de oeverwallen, maar de bevolking ondervond daar weinig last van.

Usgang en verwoestingen voor Nijmegen tijdens de overstroming van 1809

Vernieling van het Huis Oosterhout in 1809

Vanaf ca. 800 nam de bewoning op oeverwallen en stroomrugggronden toe en werd het land steeds intensiever gebruikt voor de landbouw.

Toen rond 1200 de waterafvoer toenam, beschermden de bewoners zich daartegen door oeverwallen met elkaar te verbinden en dwarsen zijkaden aan te leggen. Zo ontstond aan het begin van de 14e eeuw een aaneengesloten stelsel van dijken langs de Rijn en de Waal. In tijden van hoog water braken deze tientallen keren en vonden er overstromingen plaats: in de Overbetuwe tussen 1200 en 2000 wel 45 keer. In de 16e eeuw was dat aantal 16, bijna iedere 6 à 7 jaar één. Daarna kwamen dijkbreuken en overstromingen als gevolg van verbetering van de dijken steeds minder voor.

Op het grondgebied van de huidige gemeente Overbetuwe braken de dijken in Oosterhout 10 keer, in Loenen 6 keer, in Driel en in Heteren 4 keer, in Slijk-Ewijk 2 keer en in Lakemond 1 keer. De grootste watersnood uit de geschie-

denis van de Overbetuwe was die van 1809. Toen braken de dijken in Oosterhout en Loenen door kruierend ijs. Er verdronken ongeveer 50 volwassenen en kinderen uit Aam, Elst, Reeth, Eimeren, Hollanderbroek, Slijk-Ewijk, Herveld en Andelst. Veel vee kwam om en grote schade werd toegebracht aan huizen, landerijen, gewassen, bomen en huisraad.

De laatste overstroming was die van 1944. Toen brak de dijk in Elden in de nacht van 2 op 3 december. Niet door het geweld van het water, maar door de Duitse bezetter die de dijk opblies en de Betuwe onder water zette.

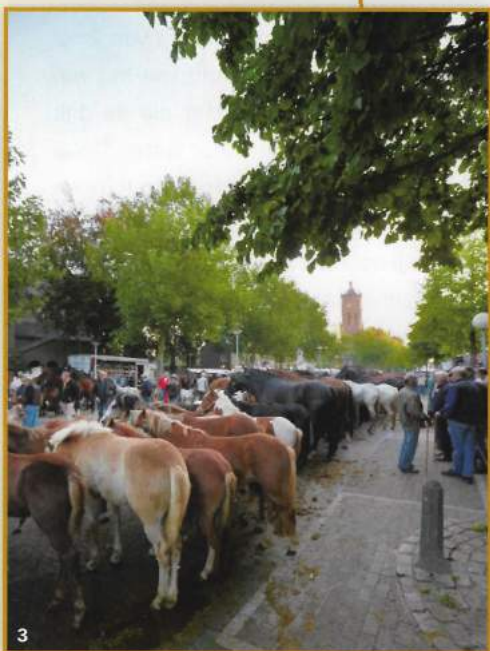
De kolken, wielen en waaien langs de Rijn- en Waaldijk vormen nog steeds de stille getuigen van vroegere dijkdoorbraken en overstromingen.

Door verbetering van de waterafvoer in de rivieren en dijkverbetering zijn grote overstromingen vanaf de tweede helft van de 19e eeuw uitgebleven.

11

Paardenmarkt te Elst

De Dorpsstraat tijdens de paardenmarkt 2010

Springlevend anachronisme

Op de eerste maandag in september is in de Dorpsstraat van Elst veel gehinnik te horen en is de lucht vervuld van de geur van verse paardenmest, bier en worst. Het gebied rond de Elster toren is al eeuwenlang het toneel van de paardenmarkt, die samenvalt met de jaarlijkse kermis. Het is een sociaal evenement dat, zeker vroeger, een grote rol speelde in Elst en de hele omgeving. Men leefde er naar toe, spaarde er voor en oud-Elstenaars bezochten massaal de paardenmarkt.

Een eerste vermelding van de markt is te vinden in een document uit 1260. Hierin wordt gezegd dat Deventer kooplieden een vaste plaats aan de kerkmuur hadden, waar zij hun paarden konden aanbinden. In ruil daarvoor moesten zij dat stuk kerkmuur onderhouden.

Het aanbod bestond vroeger veelal uit Gelderse en Groninger paarden. Later kwamen daar veelal uit Litouwen geïmporteerde hitten bij en zware Belgische trekpaar-

den. Het leger had altijd veel paarden nodig en de prijzen fluctueerden sterk, afhankelijk van het feit of het oorlog of vrede was. Ook oorlogen in het buitenland waren van grote invloed op de vraag, omdat veel kooplieden uit Duitsland en Frankrijk de markt bezochten.

Met een aanvoer van rond de 2000 dieren behoort de paardenmarkt te Elst tot de dag van vandaag tot een van de grootste ter wereld.

Ook de paardenmarkt is niet aan de globalisering ontkomen.

Er worden tientallen buitenlandse paarden- en ponyrassen aangevoerd. Van de kleine Shetland pony, de Haflinger, de Fjord, de Andalusiër en de Tinker tot de reusachtige Shire. Ook de handelaren komen nog steeds van heinde en verre, vooral uit Italië, Frankrijk en België.

Het fokken van paarden is in de Betuwe altijd van groot belang geweest. Rond het begin van de jaartelling woonden hier de Bataven die, op eigen paarden, voor een groot deel de ruitery van het Romeinse leger vormden. Een van de redenen waarom de fokkerij van paarden in de Betuwe vroeger zo populair was, is dat er op veel van de lager gelegen gronden in deze streek moeraspaardenstaart voorkwam. Dat plantje is giftig voor de meeste graseters. Aangezien paarden in tegenstelling tot koeien zeer selectief grazen, laten zij het plantje gewoon staan. In dit laaggelegen grasland kon men dus alleen paarden en ook schapen weiden.

Het Gelderse paard dat van oudsher in de

Betuwe gefokt werd, was vooral geschikt als trek- en koetspaard en minder als rijpaard. Het had veel front en mooie bewegingen. Door het te kruisen met onder andere het Engels Vol-

bloed is er na de Tweede Wereldoorlog een type rijpaard ontstaan dat nu befaamd is over de hele wereld.

In de 20e eeuw werden in de Dorpsstraat te Elst ook de jaarlijkse nationale stamboekingen gehouden. De top van de hengsten uit het gehele land werd aangevoerd en hier voor de dek-

dienst gekeurd. Bekende namen van paardenfokkers uit de 19e en 20e eeuw waren: Costermans uit Elst en Oosterhout, Erdkamp en Buddingh uit Elst en van Binsbergen uit Valburg.

De paardenmarkt is ook een sociaal gebeuren, een cartoon uit het weekblad 'De Betuwe'

Paardenmarkt en -hermis in Elst

Een voorbeeld van de globalisering van de markt: een Criollo afkomstig van de pampa van Argentinië met een harnachment van ongelooid leer en schapenvacht

Oude rechtszaal in het Ambtshuis te Elst met achterin de Vierschaar, zetels van de rechters. Tegen de wand panelen met wapens van Ambtsjonkers

1a

12

1b

Wapenbord van de ambtsjonker F.P. Ingen Nueland, ca. 1750

De land- en dijkbrief

Bestuur, rechtspraak en waterbeheer

“Vroeger had ik niet alleen de macht een dijk af te keuren, ik kon ook iemand ter dood laten brengen. Ik regeerde dit gebied. Al wat nu burgemeester is, de toenmalige schout, had mij te gehoorzamen. Ik vaardigde ~~de~~ voordeningen en regels uit, niet alleen in polderzaken, maar ~~gewest~~ het hele economische en sociale leven. Er is zelfs een tijd ~~gier inst~~ dat de kerk aan mij onderworpen was. Niets nieuws werd hier ingevoerd of het ging door mijn hand.”

Zo had een dijkgraaf na 1825 kunnen spreken, terugblikkend op de ‘goede oude tijd’ toen er geen scheiding van machten was. De ambtman was bestuurder en tegelijk rechter en dijkgraaf, een machtig man dus. Die functies werden nader omschreven in de ‘Grondwet’ van de Over-Betuwe, de Land- en Dijkbrief van 1327. Bestuur en beheer van de dijken werden vastgelegd. De verplichting tot dijkonderhoud door bewoners werd omschreven. Ook werd een nieuwe overkoepelende instantie ingesteld, het Ambtsbestuur van Over-Betuwe. Deze streeknaam wordt in die brief voor het eerst formeel vastgelegd. Tevoren hadden bewoners

vanaf de 12e eeuw zelf wallen of kleine dijkes opgeworpen om het water te keren. Er was hoger gezag nodig om van al dit graafwerk een sluitend geheel te maken. Die taak nam Reinald II, graaf van Gelre op zich.

Hij vaardigde in 1327 de land- en dijkbrief van Over-Betuwe uit.

Hij deed dit alles mede uit eigenbelang, want in de Betuwe bezat hij veel land. De straatnaam Greveslag in Elst verwijst er nog naar.

De Linge, het afwateringskanaal voor de hele Over-Betuwe, was toen al gegraven en in 1302 bij Zoelen op het riviertje de Linge aangesloten. Dat kanaal bestond tot omstreeks 1950 uit twee waterlopen, weteringen genoemd, gescheiden door een aarden wal. De naam Weteringsewal in Elst herinnert er aan.

De ambtman die in dienst was van de graaf, later hertog en nog later van de Staten van Gelderland, werd terzijde gestaan door vier schouten.

Elk kerkdorp of buurschap op zijn beurt had twee buurmeesters. Deze vertegenwoordigden het volk, de 'naburen'. Aanvankelijk moesten zij zich vooral bekommeren om het onderhoud van dijken en waren ze betrokken bij inning van belastingen.

Maar in de loop van de tijd werd hun takenpakket steeds meer gevarieerd.

Ze regelden in oorlogstijd de inkwartiering van soldaten, trokken geld uit voor een vroedvrouw en traden op als marktmeesters op de Elster paardenmarkt. Tot in de 19e eeuw kwamen ze veelal in de lokale herberg, zoals de Reethsebrug, bijeen om zaken van hun kerkdorp of buurschap te regelen.

Tot omstreeks 1800 bleef deze regeling gehandhaafd, maar toen werd alles anders. Bestuur, rechtspraak en waterbeheer werden van elkaar gescheiden. De ambtman, rechter, dijkgraaf werd nu alleen dijkgraaf, zetelend, dat wel, in het Ambtshuis.

Zegel van Reinald II, graaf van Gelre en Zutphen, 19 september 1327

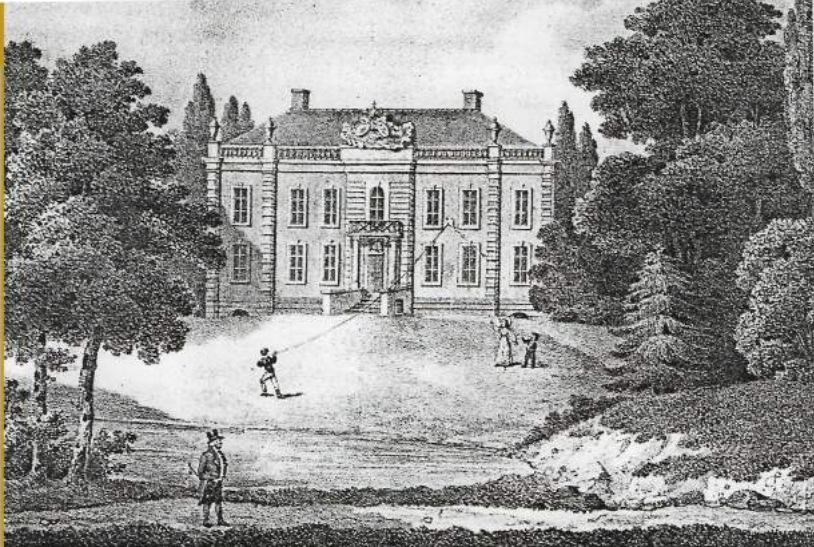

Zetel van het Ambt, later polderdistrict, van Over-Betuwe, in gebruik genomen ca. 1700 en afgebroken na de Tweede Wereldoorlog. In 1983 werd eenzelfde stenen ster, symbool van justitie, weer in de bestrating aangebracht

Lingebruggen op de kruising Rijksweg-Noord en de Linge. Overblijfsel van de twee weteringen tot 1952 gescheiden door een aarden wal

Huis te Hemmen.
Deze foto toont het Huis te
Hemmen zoals dat tot
1945 bestond.

1

Château de Hemmen, (Prov. de Gueldre)

13

Hoge heerlijkheid Hemmen

‘Eigen terrein’ van de familie van Lynden

Bij een bezoek aan Hemmen zal menigeen bij zichzelf denken: “Wat een heerlijkheid”. Hiermee slaat de bezoeker de spijker op zijn kop. Hemmen is eeuwenlang bestuurlijk een heerlijkheid geweest en het is er tot op de dag van vandaag heerlijk toeven.

Een heerlijkheid werd bestuurd door een heer met heerlijke rechten, zoals het innen van belastingen en het uitoefenen van rechtspraak en dus het opleggen van boetes. Zijn onderdanen waren bovendien verplicht herendiensten te verrichten: werkzaamheden zonder vergoeding. Op deze wijze verschaftte de heer zich een inkomen. Dat verkreeg hij ook door zaken als tolheffing, pachtgeld en verkoop van visrecht. Hemmen was bovendien een hoge heerlijkheid. Dat betekent dat de heer in criminele zaken, onafhankelijk van de richter van Over-Betuwe, zelfstandig kon handelen. Er moet dus ergens een galg hebben gestaan.

Kenmerkend voor de feodale verhoudingen is het volgende: kerkklokken gingen pas voor de kerkdienst luiden als de heer

Kasteel Hemmen in de tweede helft van de 17e eeuw. Deze tekening toont het Kasteel te Hemmen, hoewel het niet zeker is of deze afbeelding geheel overeenkomt met de werkelijkheid. In 1757 werd op de fundamenten van dit kasteel het Huis te Hemmen gebouwd.

van Lynden de Zwarte Poort van zijn terrein, gelegen tegenover de kerk, uitreed.

Onder invloed van de Franse revolutie verdween in 1798 de heerlijkheid als bestuurlijke vorm. Na de Franse tijd, in 1813, werd een deel van de heerlijke rechten weer ingevoerd. De grondwet van 1848 maakte van de heerlijkheid een gemeente. De jachtwet in 1923 schafte uiteindelijk het laatste heerlijke recht af.

In Hemmen was de heer altijd iemand uit het oude adellijke geslacht Van Lynden. De eerste bekende heer van Hemmen was omstreeks 1375 Steven van Lynden en de laatste Frans Godard van Lynden, die in 1931 kinderloos stierf. De stichting 'Het Lijdensche Fonds voor Kerk en Zending' erfde zijn bezittingen en is nu nog eigenaresse.

Verschillende heren van Hemmen waren ook buiten hun gebied belangrijk, zoals mr. Frans Godert, baron van Lynden (1702- 1786).

Hij was ook burgemeester van Nijmegen, ordinaris raad van het Hof van Gelre, curator van de Academie van Harderwijk en gedeputeerde ter Staten-Generaal. Hij brak het oude slot in Hemmen af en bouwde op de fundamenten daarvan in 1757 het nieuwe Huis Hemmen. Dit werd tijdens de slag om Hemmen in 1945 verwoest. Alleen de fundamenten van het Huis Hemmen zijn er nog.

In 1955 is de gemeente Hemmen opgegaan in de voormalige gemeente Valburg.

Kasteel Boulenham. Deze tekening toont het Kasteel Boulenham. Dit kasteel is veel minder bekend dan Kasteel Hemmen. Het verdween in de eerste helft van de 19e eeuw. Tegenover het NS Station Hemmen-Dodewaard is de slotgracht bewaard gebleven. Op de plaats van het kasteel staat een fruitbewaarploaats

Engels Landschapsperk Hemmen. Deze foto geeft een karakteristieke indruk van het park dat omstreeks 1820 rond het Huis te Hemmen naar Engelse Landschapsstijl werd veranderd.

Interieur van de Protestantse
Gemeente Herveld, met
kenmerkende kroonluchters en
opengeslagen Statenbijbel

14

Een late reformatie

Jan van Nassau
(1535-1606),
stadhouder van Gelre
1578-1580

Een kwestie van geloof en politiek

In de 16e eeuw kende men geen scheiding van kerk en staat. De overheid bemoeide zich met de kerk en de kerk mengde zich in publieke zaken. Dat gold zeker ook in de tijd van de Reformatie, toen de kerkelijke eenheid werd verbroken en onrust het land beheerste.

Ook in Overbetuwe liepen de spanningen op, maar veel later dan in de rest van de Nederlanden. De Reformatie begon namelijk in Vlaanderen, Holland en Zeeland. Daar werden de eerste 'ketteren' al in de twintiger jaren van de 16e eeuw verbrand - niet in Gelre. Hier namen hertog Karel van Gelre en na hem, vanaf 1543, keizer Karel V strenge maatregelen tegen volgelingen van die nieuwe, protestantse leer.

In de jaren '50 was er een enkele aanhanger van de nieuwe leer: in Driel verscheen de hagepreker Schwarzmuyl, maar hij werd vermoord. In Elst was het pastoor Carolus Gallus die een eigen vorm van protestantisme aanhing. Maar over het algemeen bleef de bevolking vasthouden aan de oude, katholieke leer.

Kasteel de Mussenberg, zetel van Karel van Lynden, Ambtman van Over-Betuwe tot 1585

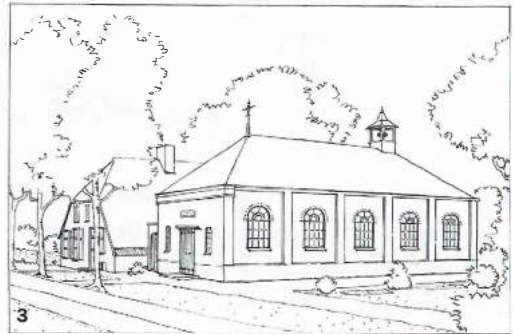
Daarbij hielp het, dat de machtigste man in de Over-Betuwe, Ambtman Karel van Lynden, heer van de Mussenberg, katholiek bleef.

De ommekeer kwam in 1578. Toen werd op aandringen van Willem van Oranje diens broer Jan van Nassau tot stadhouder van Gelre benoemd. Deze legde hier het calvinisme met dwang op. Zo werd ook in Overbetuwe de gereformeerde kerk op den duur de bevoorrechte kerk. Alleen gereformeerden hadden het recht in het openbaar hun geloof te belijden en alleen leden van die kerk mochten ambten bekleden. Die kerk verzorgde het onderwijs, alleen in en

Avondmaalsstel van de Protestantse Gemeente Herveld

rond haar kerkgebouw mocht begraven worden. De uitoefening van het katholieke geloof werd bij tijden bemoeilijkt. Maar daarnaast was er, het wordt te vaak vergeten, gewetensvrijheid. Niemand werd gedwongen het nieuwe geloof aan te nemen. Er bleven dus veel katholieken in Overbetuwe. Bepalend daarvoor was de mogelijkheid om in de buurt de mis te kunnen blijven bijwonen, hetzij in een kapel van een rooms-katholieke kasteelheer, hetzij op Kleefs gebied (in Huissen bijvoorbeeld).

'Het Kerkenhuis te Eymeren' uit 1694. De hofstee ernaast, genaamd 'De Winkel' was kosterwoning

Daar konden de oude en nieuwe leer beide in het openbaar worden uitgeoefend. Later speelden ook rondtrekkende Jezuïeten een rol. Zo drong de reformatie hier òf niet òf pas laat door, namelijk aan het eind van de 16e eeuw. In de 17e eeuw tenslotte werd de plaats van de rooms-katholieke schuilkerk aan de rand van het dorp een publiek geheim.

Dat alles heeft gevolgen gehad die tot op dag van vandaag doorwerken. In de tegenwoordige gemeente Overbetuwe vormen katholieken een belangrijke minderheid, maar in de dorpen Elst, Driel, Oosterhout en Valburg een meerderheid.

De Grift, een tekening van Jan de Beijer uit 1740. Een trekschuit met jaagpad, op de achtergrond de Elster toren

15

De Grift

De eerste trekvaart in Nederland

De trekvaart de Grift en later de weg over de Griftdijk waren eeuwenlang beeldbepalend voor deze regio. Het verkeer en alles wat er mee samenhangt: het tolhuis, de herbergen, de voerlieden, de hessenwagens die het internationale transport vanuit Duitsland verzorgden, de postkoetsen en de trekschuit; het ideale voermiddel voor de reiziger die geen haast heeft. In het kalme staptempo van het jaagpaard gleeed de schuit comfortabel door het toen mooie en stille landschap van de Overbetuwe en in ruim drie uur stond de Nijmegenaar voor de stadspoort van Arnhem.

Voor 1600 liep de weg tussen deze twee steden over Bommel en Huissen. De weg van Elst over Elden naar Arnhem was zeer slecht en grote delen van het jaar onbruikbaar, omdat rivierklei ongeschikt is als ondergrond voor een weg. De enige manier om een goede verbinding te maken was het aanleggen van een trekvaart. In het voorjaar van 1608 werd dan ook een begin gemaakt met het graven van de Grift. Deze trekvaart dwars door de Overbetuwe vormde vanaf 1610 tot 1745 de voornaamste verbinding tussen Nijmegen en Arnhem. Het was ook de eerste grootschalige ingreep in het landschap ten behoeve van het verkeer.

Om de geweldige kosten van aanleg en onderhoud te bestrijden,

(11)

Van de Schenckingen	•	•	11	duyten.	
De Elzen			•	11	duyten.
Een Wessche Kar met ses Paarden / geladen met Diergedren.					
De Wagheeren	•	•	7	stuyb.	
Van de Schenckingen			•	7	stuyb.
De Elzen			•	7	stuyb.
Wanneer sothane Kar met meer of minder Paarden bespannen is / sal door ieder Paard op ieder der drie genoemde plaatsen meer of minder gesaalt worden / byf duyten.					
Een ledige Wessche Kar met ses Paarden.					
De Wagheeren	•	•	2	fl. 5 d.	
Van de Schenckingen			•	2	fl. 5 d.
De Elzen			•	2	fl. 6 d.
Met meer of minder Paarden bespannen / hoor ieder Paard op ieder der drie genoemde plaatsen meer of min / byf duyten.					
Een Wagen of waer upt de Wetten der minste der Nijmegen of Arnhem met vier of anders geladen					byf.
Een Wagonen te Paard of te Voet upt de Wetten na de Schenckingen met twee of drie Paarden					byf.
Een Wagonen te Paard of te Voet upt de Wetten na de Schenckingen met twee of drie Paarden					byf.
Wag kan te een Sted na te andere gaande / salen betalen als anders hier vooren.					

4 2 2 Voor

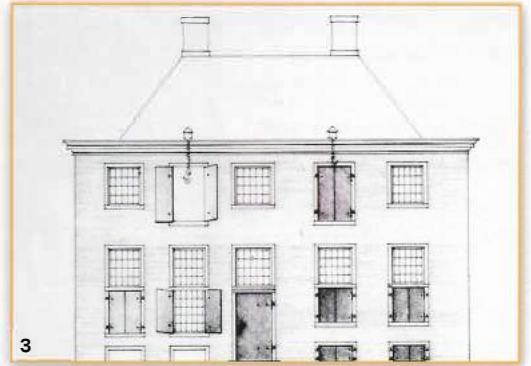
Ordonnantie op de Tol, een pagina van de tarieflijst van volgenden in de 17e eeuw

werd er tol geheven. De “Tol bij de Sevenbruggen” bevond zich ten noorden van Elst, op het kruispunt van de Linge met Rijksweg Noord. In 1767 werd hier een nieuw en groot tolhuis gebouwd. Aangezien deze plaats ook funktioneerde als overslagpunt van aangevoerde goederen, bevatte het gebouw niet alleen de woning en het kantoor van de tolgaarder, maar ook een herberg met enkele bedsteden en een grote opslagzolder met takelwerktuigen. Daarnaast stonden schuren en stallen. Ook in Elden bij de herberg “de Swaen” en in Reeth bij de herberg de “Reethse Brug” waren slagbomen waar tol geheven werd.

Financieel was het project een debacle. De kosten van onderhoud van bruggen, duikers en sluizen en het bevaarbaar houden van de vaart overtroffen vele malen de tolopbrengsten. Vooral voor Nijmegen dat het grootste deel moest betalen, was het financieel een zware last.

Van de uitgegraven grond was langs de trekvaart een dijk opgeworpen. Deze werd bezand

De bouwtekening van het tolhuis van 1767, dit stond op de plaats van “De oude Tol” op de kruising Rijksweg Noord en de Linge. Het pand is in de Tweede Wereldoorlog vernield.

en als weg gebruikt. Na de overstroming van 1740 verlandde de Grift. Vanwege de hoge kosten werd deze niet meer uitgediept en was daardoor voor trekschuiten onbevaarbaar geworden. De weg over de Griftdijk nam de vervoeren transportfunctie over. Een groot deel van deze weg ligt er nog steeds; de oude Rijksweg tussen Nijmegen en Arnhem.

Een trekschuit met jaagpaard

Gebouw Valburg in Arnhem. Aan de Amsterdamseweg in Arnhem staat een monumentaal gebouw met de naam Valburg. Het is in 1883 als tabakspakhuis gesticht door een tabaksteler en -handelaar uit Valburg (J.H. de Hartog). Tegenwoordig is hier het veilingbedrijf Derksen gevestigd.

16

Tabakscultuur

Ruim drie eeuwen een belangrijke teelt in de Betuwe

Het karakteristieke landschap met kleine percelen tabak omringd door bonenheggen en gelegen rond hofsteden met opvallend spitse kappen vond men in haast alle dorpen in de Over-Betuwe. Omdat tabak altijd op dezelfde plaats werd geteeld, bleef dit heggenlandschap eeuwen onveranderd.

De tabakspant komt oorspronkelijk uit Zuid-Amerika. Indianen rookten tabak en de Spanjaarden namen dit over. In 1550 vinden we tabak als curiositeit in botanische tuinen in Europa. Pruimtabak kwam pas na 1660 op. De werking van tabaksrook was al snel bekend. Het brengt de roker in een soort roes, die bovendien verslavend is. Daarom beschouwde men roken als "druggebruik". Roken werd daarom streng bestreden. Er waren allerlei anti-rook maatregelen. Tot de doodstraf toe! Om het Spaanse handelsmonopolie te doorbreken, is tabaksteelt ook in Nederland van de grond gekomen. In 1654 wordt Elst genoemd als plaats waar

Tabakspakhuis in Slijk-Ewijk. Op de Dorpsstraat vlak bij de Hervormde kerk staat dit oude pakhuis voor tabak, weliswaar een verdieping lager dan oorspronkelijk als gevolg van een vliegende storm. Toen het nog tabak herbergde lag dit gebouw ideaal om tabak over de Waal verder te transporteren.

Oude Tabaksschuur Herveld. Langs de Tielsestraat in Herveld staat een monument, dat lang gediend heeft als tabaksschuur.

tabaksteelt plaatsvond. Het telen van tabak kende veel risico's. De grote vraag verzekerde de teler echter van goede inkomsten. Het groeiseizoen van tabak duurt ongeveer 100 dagen. Vorst is fataal. De tabak werd half april in bakken met paardenmest gezaaid. Na het opkomen van de tabak werd deze uitgeplant in opgehoogde grond. De planten stonden daardoor steviger en droger. Bonenheggen beschermden ze tegen wind. De bonenproductie zorgde voor extra inkomsten.

In deze streek teelde men vooral tabak die geschikt was als sigarendekblad. De geogste tabak werd naar huis gebracht om zes weken te drogen. Daarvoor werd de tabak opgehangen. In de Betuwe in de hofsteden van de telers of in aparte tabaksschuren. Door fermentatie werden de bladeren "echt" tabak; een broeiproces dat het blad glanzend en elastisch maakt.

In de Betuwe vond deze arbeidsintensieve

teelt plaats zowel op (grote) boerderijen als op kleine hofsteden. Valburg was, vanwege de zandige bodem bij 't Hoog, bijzonder geschikt voor het telen van kwalitatief goede tabak. Tot in Parijs kende men de 'Tabac Valbourg'. Geurt de Hartog, de latere burgemeester van Valburg (1854-1866) was een grote stimulator van tabaksteelt. Hij woonde en werkte op de Mellard, die aan 't Hoog grenst.

De gehele kap van boerderijtjes vormde de droogruimte. Het niet beschoten pannendak zorgde voor de ventilatie. Bij vochtig weer gebruikte men wel ijzeren vuurpotten.

Zij veroorzaakten vaak brand. Net als blikseminslag en toen in de crisistijd rond 1890 de markt van de inlandse tabak volledig was ingestort, wilde men de natuur wel eens een handje helpen wanneer het onweerde.

De tabaksteelt heeft zich eigenlijk nooit kunnen herstellen van deze crisis die veroorzaakt werd door de opkomst van kwalitatief betere en goedkopere tabak uit Sumatra en Borneo. De tabaksteelt verdween daardoor geleidelijk uit onze streek. Alleen tijdens de Tweede Wereldoorlog kende men een kleine opleving.

Janus Gijsberts uit Slijk-Ewijk. Tot in de jaren zestig van de vorige eeuw teelde Janus als hobby nog tabak. Op deze foto maakt hij de geogste tabak klaar om te drogen. Op de achtergrond zijn de nog niet geogste tabakplanten te zien.

17

De Franse bezetting van de Betuwe

Het Rampjaar

Iedereen kent dit jaartal dat het feitelijk einde vormde van de Gouden Eeuw in Nederland. Er was oorlog met Engeland, Munster, Keulen en Frankrijk. Raadspensionaris Johan de Witt, die de Republiek der Nederlanden had moeten redden, werd met zijn broer in dat jaar vermoord. Het Franse leger van Lodewijk XIV, de Zonnekoning, trok Nederland binnen. Onder aanvoering van Turenne, Condé en Luxembourg werd Nijmegen belegerd. De stad moest zich al gauw overgeven.

Geholpen door een "landverrader" uit Lobith, wiens moed door ruim gebruik van sterke drank op peil werd gehouden, trokken in juni 120.000 officieren en manschappen op een doorwaadbare plaats in de Rijn bij Lobith de Betuwe in. Dit leger trok van Huissen naar Arnhem en veroverde die stad. Gedurende twee jaren werden Arnhem, Nijmegen en de tussenliggende Overbetuwe bezet. De

inwoners moesten zware oorlogsschattingen betalen en inkwartiering geven aan grote groepen soldaten met hun paarden. Lodewijk XIV verbleef enige tijd op het Huis Wayenstein te Oosterhout, maar voerde later zijn hofhouding in Zeist.

De Fransen trokken verder naar het westen. Ze werden echter op hun veroveringstocht naar het rijke Holland tegengehouden door de waterlinie. Na een aanval van Prins Willem van Oranje op Maastricht in 1673 trokken zij zich terug op Grave.

De Fransen gaven de Grote Kerk te Elst, die na de hervorming naar de protestanten was gegaan, weer terug aan de katholieken en de Elster dominee Pot vluchtte met vele anderen voor de Fransen naar Arnhem, maar was in

augustus weer terug in het dorp.

De gevolgen van de bezetting van de Overbetuwe gedurende twee jaar waren desastreus. Het rijke westen van Nederland bleef gespaard, maar het gebied ten oosten van de waterlinie liep grote schade op. De vijandelijke garnizoenen hadden het platteland geruïneerd. De veestapel was zo goed als verdwenen, de oogsten uit de schuren waren gevorderd en wat nog op het land stond, was vertrapt. Onder bedreiging van verdere plundering en brandstichting werden zware lasten opgelegd. Toen de Fransen vertrokken namen zij gijzelaars mee, die alleen na betaling van grote sommen geld werden vrijgelaten. Het duurde jaren voor de dorpen in onze streek zich van deze bezetting hadden hersteld.

Lodewijk XIV met zijn leger bij het oversteken van de Rijn bij Lobith

Djerk van Hanje van Mie
(Daan Viergever),
schrijft columns in het
Betuws dialect

1

18

Dialect

Het “keind op den daik” is het “kiend op den diek” van 4 km verder

Het Betuws dialect wordt ingedeeld in het zuidgelderlands taalgebied dat ook in de Liemers en Noord-Limburg wordt gesproken. In de Betuwe spreekt men in principe hetzelfde dialect, maar er zijn ook opvallende verschillen. Per dorp gebruikt men soms een ander woord voor hetzelfde begrip.

Hoewel de opsomming niet uitputtend is, zijn de opvallendste verschillen tussen het zuidgelderlands en het Algemeen Beschaafd Nederlands:

- **ui** wordt **uu**: **muus** wordt **muus**
- **oe** wordt **uu**: **groen** – **gruun**
- **ij** wordt **ie**: **kijk** wordt **kiek**
- **aa** wordt **ao**: **schaap-schaop**
- **jij** en **jullie** wordt **gij** en **gullie**
- **zij** en **hun** wordt **zullie** en **hullie**.
- het verkleinwoord eindigt niet op **-tje**, maar op **-ke** en een voorafgaande klinker krijgt vaak een klankverandering: **boompje** wordt **bumke**, **tonnetje** wordt **tönneke** en **mannetje** wordt **menneke**.

Zoals in veel streken wordt het dialect tegenwoordig niet meer algemeen gesproken. Toch is het met name in de kleinere kernen nog volop in gebruik.

Vooraf Karel Lantermans, geboren in Valburg, heeft veel studie van het Betuws gemaakt. Hij was een taalpurist en nam het de bekende

is de ui een uu en de ij een ie.

In Herveld en Heteren, maar ook in Andelst, Zetten en Randwijk worden ui en ij uitgesproken zoals in het ABN. Verder naar het westen wordt de ij steeds meer een ai en in Overbetuwe is hier al een spoor van te vinden.

Een dialect geeft een gebied een eigen identi-

2a

2b

2c

Streetnamen in dialect, ter verduidelijking zijn ze ook afgebeeld

schrijvers in het Betuws als J.J. Cremer en B. van Meurs zeer kwalijk dat zij niet het zuivere dialect schreven, maar een simpelere vorm ervan.

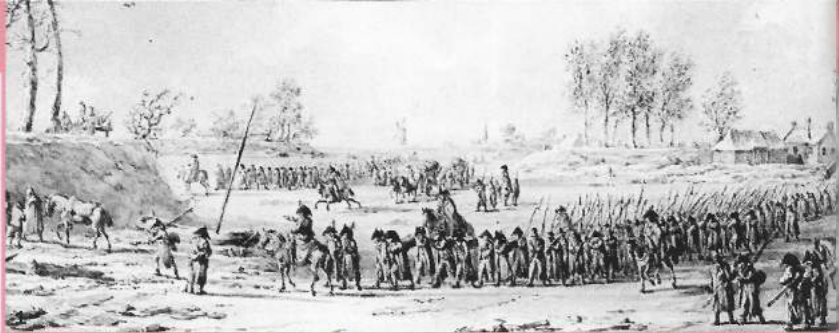
In Overbetuwe ligt de taalgrens tussen het overbetuws en het nederbetuws. Voor een groot deel zijn die dialecten identiek, maar de ij en de ui worden verschillend uitgesproken. De dorpen in Overbetuwe liggen onderling ongeveer op een afstand van vier kilometer.

De taalgrens, ook wel isoglosse genoemd, ligt ten westen van Slijk-Ewijk, Valburg en Driel. In deze plaatsen en ook in Elst en Oosterhout

teit. In Overbetuwe wordt in principe dezelfde taal gebruikt, maar tegelijk zijn er ook opvallende verschillen tussen de oostelijke en westelijke dorpen.

Het is te hopen dat de bewoners van de verschillende dorpen hun dialect en daarmee hun identiteit in ere zullen houden. Het zijn vooral de historische verenigingen en in het oostelijk deel van de Betuwe de carnavalsverenigingen die zich het meest inzetten voor het behoud van het dialect.

Pichegru die met zijn troepen in 1794 de bevroren Rijn oversteekt.

19

De Fluwelen Revolutie

Vrijheid, gelijkheid en broederschap

Op 31 januari 1795 kwam er een abrupt einde aan het oude bestel zoals dat eeuwenlang in Nederland had bestaan. Op die datum werd in Holland "De Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger" afgekondigd, waarin de beginselen van vrijheid, gelijkheid en broederschap waren vastgelegd.

Daarmee veranderden er op slag twee zaken die van het grootste belang waren voor het dagelijks leven van iedere burger. Ten eerste werd met één pennenstreek de adel alle lucratieve baantjes in het bestuur en hun privileges ontnomen. Voortaan kwam de macht aan "het volk", althans op papier. Ten tweede was er vanaf dat tijdstip vrijheid van godsdienst en kwam er een eind aan de officiële achterstelling van de katholieken.

Het gewone volk had totaal geen zeggenschap gehad over het bestuur van het land. In Gelderland waren op het platteland adellijke heren de baas. Zij werden dan ook geacht op Landdagen de bewoners van het platteland te vertegenwoordigen, maar in feite behartigden zij alleen hun eigen belang. Onder hen speelde de Ambtman een dominante rol. Hij moest aan een paar eisen voldoen: hij moest van adel zijn, bezittingen hebben in zijn gebied en er daadwerkelijk wonen.

In 1787 namen de Staten van Noord-Amerika een democratische grondwet aan. In 1789 begon de Franse Revolutie waarbij de oude machthebbers met veel geweld verdreven werden. In Elst

Een Franse soldaat in uniform

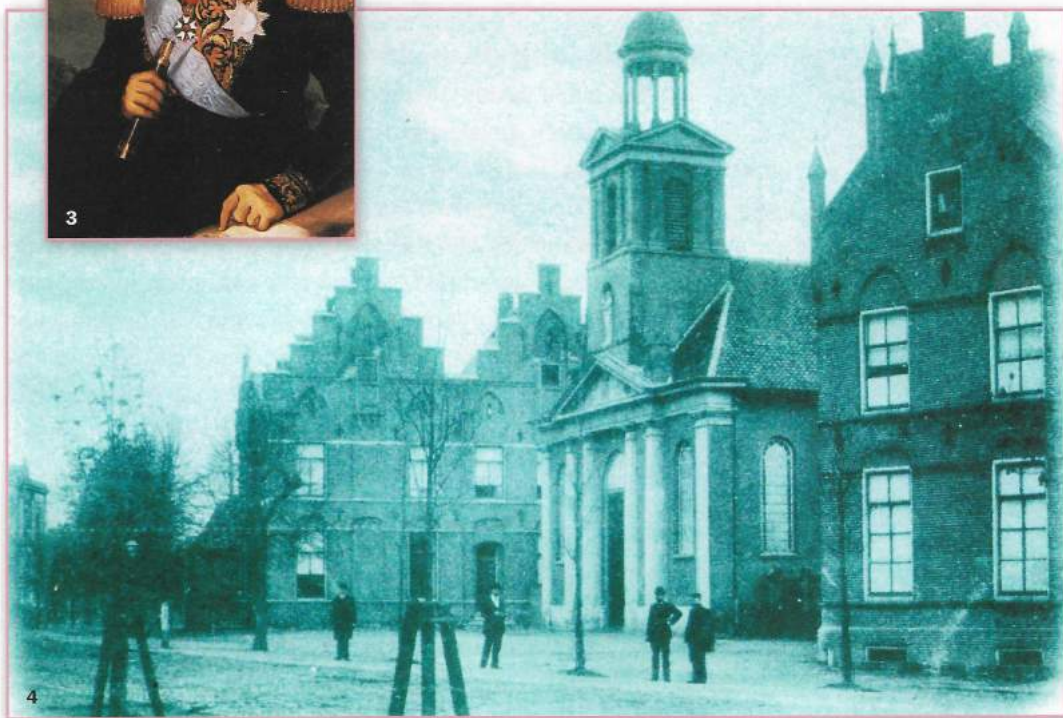
liep het allemaal zo'n vaart niet. Er was in de Overbetuwe wel een actief groepje patriotten dat zich beijverde voor de democratie. De voorname leider was Johannes Glover, een boer uit Driel. Hij was een heel bijzonder persoon. Zo schreef hij artikelen over natuurkundige onderwerpen die in druk verschenen en hield hij lezingen. Daarnaast richtte hij een politieke debatclub op "Trouw moet Blyken". Leden waren onder meer twee advocaten die tot de "homines novi" behoorden: Johan Vermasen en dr. Jan Conradi. Deze heren waren te beschou-

wen als beroepspolitici en hingen met overtuiging de nieuwe richting aan. Maar het viel nog niet mee de democratie hier gestalte te geven. Ten slotte, na veel vijven en zessen werd op zaterdag 5 maart 1795 de "Revolutie" ook in Elst tot stand gebracht, waarna 13 mannen met meerderheid van stemmen gekozen werden om de rest van het volk te vertegenwoordigen: het begin van de democratie zoals wij die nu kennen.

Een gevolg van de revolutie was dat rond 1800 bijvoorbeeld in het dorpscentrum van Elst, Oosterhout, Valburg en Driel de eerste katholieke kerk verrees. Later werden in Elst hierbij een pastorie, scholen en een zusterhuis gebouwd. Hierdoor is vanaf die tijd het aanzien van de Dorpsstraat zeer veranderd.

Portret van
Lodewijk
Napoleon

RK kerk met pastorie en zusterhuis rond 1900, het resultaat van een eeuw godsdienstvrijheid

20

Landbouw- organisaties

Vooruitgang door samenwerking

Aan het einde van de 18e eeuw waren het de gegoede burgers en grote boeren die zich met de ontwikkeling van de landbouw bezig hielden. In 1845 is de "Gelderse Maatschappij van Landbouw" opgericht met als doel een wetenschappelijke begeleiding van de landbouw. In 1896 werd de Provinciale Gelderse Boerenbond opgericht. Deze bond was voor alle gezindten. In het kader van de verzuiling zijn de katholieke boeren in 1917 overgegaan naar de Aartsdiocesane Boeren- en Tuindersbond (ABTB) en de Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB). De Boerenbonden hadden in eerste instantie tot doel gezamenlijk kunstmest, machines, bestrijdingsmiddelen en veevoeder van goede kwaliteit tegen een lage prijs in te kopen.

In die tijd werden veelal op initiatief van de lokale Boerenbonden ook kredietcoöperaties opgericht, die de boeren in staat stelden te investeren in betere productiemiddelen. Later gingen de coöperaties zich ook bezig houden met afzet en verwerking van agrarische producten, met name fruit.

Detail panelen in gebouw VVOB
(nu achter servicebalie
gemeentehuis Gemeente
Overbetuwe in Elst)

Oprichters en bestuur Boerenleenbank Elst

In 1898 is op voorstel van de Gelderse Boerenbond de Coöperatieve Boerenleenbank in Elst opgericht, als voorloper van de huidige Rabobank. Aanvankelijk werd kantoor gehouden ten huize van de kassier. In 1924 kreeg de bank een eigen kantoor aan de Dorpsstraat in het pand voor het gebouw van de Boerenbond.

In een jarenlang proces zijn de lokale Rabobanken in de Overbetuwe inmiddels (2008) gefuseerd tot Rabobank Oost Betuwe met lokale vestigingen.

In 1903 is in Elst de "Veilings-Vereeniging Over-Betuwe", VVOB, opgericht, die in 1954 een Coöperatie werd. De fruitteelt komt in de zesti-

ger en zeventiger jaren in een crisis terecht ten gevolge van de aanvoer van goed en goedkoop fruit uit het buitenland. Toen zijn dan ook veel boomgaarden geroid. In diverse plaatsen in de Betuwe waren inmiddels veilingen opgericht, zoals de coöperatieve EKV te Ressen en coöperatieve VMB te Zetten. Door deze versnippering hadden die allemaal een moeilijk bestaan en was er een grote noodzaak tot fusies. Deze ontwikkelingen leidden in 1970 tot een fusie van VVOB met de veilingen Nijmegen en Ressen. Dit resulteerde in de Coöperatieve Veiling Vereniging voor het Gelders en Brabants Rivierengebied.

In 1935 streek een Zeeuwse boer neer op "Het Grote Slop" onder Zetten. Hij teelde en veredelde diverse rassen van allerlei gewassen. Uit de geogste zaden werden de grootste korels gezeefd. Deze deed hij in monsterflesjes en verkocht daarop de zaden op de boerenweekmarkt in Elst. Na de oorlog is uit deze activiteit in 1947 met een werkloos in Elst de Zaaizaad- en Pootgoedtelers Vereniging Betuwe, de ZPB, opgericht. Het Betuws zaaizaad heeft een goede naam verworven in binnen- en buitenland.

CAVO-Boerenbond Oosterhout 1921

Cooperatieve Veiling Vereniging Midden-Betuwe, Zetten

Portret van Jan Cremer, de in zijn tijd beroemde literator die in het Betuws dialect schreef

1 *Jan Cremer*

21 Overbetuwse literatuur

3 Portret van Bernhard van Meurs

Het Betuws op schrift

"t is met haor gedaon"

De dokter vuult 'et pulske slaon

En duut de vaoder stil verstaon

Da't met z'n dochtertje is gedaon

"Wa het de dokter oe gezeid?"

"Hie zei ge bint 'en zuute meid"

De vaoder keert zich um en schreit.

Dit zijn wel de bekendste dichtregels in het Betuwse dialect. Ze zijn uit de bundel "Kriekende Kriekske" van Bernhard van Meurs. Hij had de titel van dit boekje overgenomen van een novelle van zijn voorganger: Jan Jacob Cremer. Deze schrijver die in 1827 in

Arnhem geboren was, woonde in zijn jeugd in Driel. Zijn vader was koopman die zijn geld verdiende met het opkopen van tabak in de Betuwe. De jonge Jan Jacob sprak veel met de dorpelingen en maakte zich zo het Betuws eigen. Zijn boek "Overbetuwsche novellen" was een bestseller. De verhalen spelen zich veelal in Driel af.

Hij was een uitstekend verteller en gaf overal in het land voordrachten uit zijn werk. In 1980 is nog een facsimile uitgave verschenen van "Distels in 't weiland".

Ook Bernhard van Meurs had succes met zijn gedichten in het Betuws. Het zijn beide tegenwoordigers van de Romantiek met een grote liefde voor het dialect, het platteland en de eenvoudige boerenbevolking.

Karel Lantermans werd geboren in 1878 in Valburg waar zijn vader hoofd van de christelijke lagere school was. Ook hij ging in het onderwijs en schreef daarnaast Overbetuwse schetsen en novellen. Waar Cremer en Van Meurs een "studeerkamer"-dialect gebruikten, een gesimplificeerde versie, probeerde Lantermans hen te verbeteren met

een zuiver Betuws dialect. Hij had veel minder succes dan de twee bovengenoemde auteurs op wie hij overigens scherpe kritiek had. Zijn romans geven een tijdsbeeld van de Overbetuwe, maar ademen wel een zeer protestants-christelijke sfeer.

Er wordt gezegd dat het Betuws dialect niet zo veel afwijkt van het Algemeen Beschaafd Nederlands, zodat het ook door de stadse lezer begrepen wordt.

Dat zou hebben bijgedragen aan het feit dat er zo veel schrijvers in dit dialect hebben gepubliceerd.

Nog enkele namen: Arnold den Hartog (zoon van een burgemeester van Valburg), die onder de naam Batavus veel verhalen schreef en zijn zoon Arnold (de vader van de bekende schrijver Jan den Hartog). Uit Heteren kennen we de daar geboren schrijver Attie Nieboer met als voornaamste werk "De geur van de kamperfoelie". Ten slotte de laatste literaire uitingen in het Betuws dialect: de liedteksten van de zanger Dick van Altena uit Oosterhout en de columns van Daan Viergever.

Originele illustratie uit de novelle "Het kriegende kriekske" van Jan Cremer

Portret van ds. O.G. Heldring.

1

22

Ottho Gerhard Heldring

“Neerlands grooten christen-philantroop”

Tot op de dag van vandaag blijkt Heldring's invloed in Hemmen en Zetten. Zo staat er nu nog in Zetten onder meer een orthopedagogisch centrum voor het behandelen van jongeren met ernstige gedragsproblemen met de naam Ottho Gerhard Heldringstichting.

Ottho Gerhard werd geboren in Zevenaar in 1804. Hij was de zoon van ds. O.G. Heldring (inderdaad dezelfde voornamen) en L.G. Janssen. Heldring studeerde theologie in Utrecht. Op 28 maart 1827 werd hij door zijn vader in het ambt bevestigd. Ds. Heldring had een beroep van de kerkelijke gemeente Hemmen aanvaard en het zou zijn enige standplaats blijven.

In de jaren '30 ontwikkelde Heldring zich als schrijver. Hij schreef over allerlei onderwerpen: van natuur tot armenzorg. Bovendien bleek zijn belangstelling voor archeologie en geschiedenis. Zo beschreef hij in zijn boek “Wandelingen” de vondst van de middeleeuwse rode zandstenen sarcofaag die bij graafwerk in 1839

Normaalschool rond 1864. Deze school leidde meisjes op tot lerares van de 'normale' lagere school. Jongens werden toen in de praktijk opgeleid door al functionerende leraren. Dat vond men voor meisjes niet gepast.

Het gesticht Talitha Kumi. Talitha kumi is Hebreeuws voor 'Meisje sta op'. Dit gesticht had als doel verwaarloosde meisjes op te vangen. Later werden ook jongens opgenomen. Het gebouw is tijdens de slag om Zetten in 1944-1945 verwoest.

op het Hemmense kerkhof was gevonden. Met zijn geschriften verwierf hij zich bovendien een naam in letterkundige kringen.

Maar Heldring heeft vooral als dominee grote betekenis gekregen voor de dorpen Hemmen en Zetten. Onder meer, omdat hij onmiddellijk met zeer grote armoede in de Betuwe werd geconfronteerd. Daarnaast ontwikkelde Heldring zich tot een filantroop van nationaal formaat. Aansluitend aan de armoedebestrijding bond hij de strijd aan tegen de drank, vooral tegen jenever. Hij was een van de pioniers van de Nederlandse drankbestrijding. Zijn ideaal was een orthodox christelijke, maar maatschappelijk geïnspireerde geloofsopvatting. Die vond hij bij de Reveilbeweging.

Geïnspireerd door die geloofsopvatting stichtte hij in 1848 het Asiel Steenbeek in Zetten. Dit asiel bood vrouwen hulp die uit de prostitutie wilden stappen. In twee jaar werden de meisjes opgeleid tot dienstbode, zodat zij fatsoenlijk hun brood konden verdienen. In 1857 volgde het Asiel Talitha Kumi oftewel meisje, sta op. In dit instituut konden verwaarloosde jonge meisjes terecht, die anders in de prosti-

tutie zouden komen. In 1863 richtte Heldring het gesticht Bethel op. Hierin kwamen meisjes die gevaar liepen in de gevangenis te komen en vervolgens in de prostitutie.

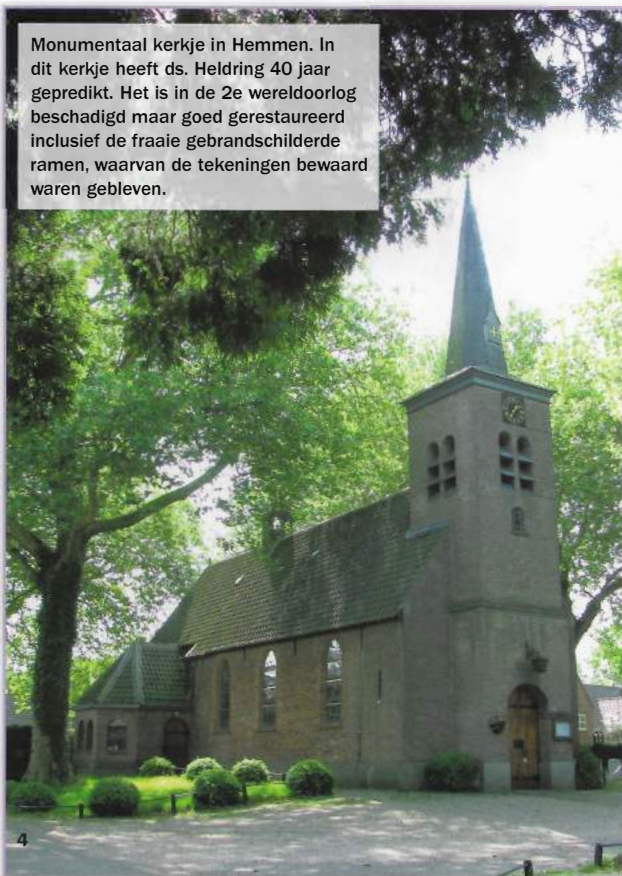
In 1864 volgde de stichting van de eerste Christelijke Normaalschool. Deze school leidde onderwijzeressen op voor de gewone lagere school. Normaalschool werd later Kweekschool, nog later Pedagogische Academie en ten slotte PABO.

Na zijn emeritaat in 1867 bleef Heldring betrokken bij zijn stichtingen.

In 1870 werd de Vluchtheuvelkerk gebouwd. Deze kerk staat op een kunstmatig opgeworpen heuvel en is voorzien van een zolder: een vluchtoord bij wateroverlast, hetgeen toen nog regelmatig voorkwam. Opnieuw een voorbeeld van geestelijke en praktische zorg die hand in hand ging.

Heldring overleed in 1876.

Monumentaal kerkje in Hemmen. In dit kerkje heeft ds. Heldring 40 jaar gepredikt. Het is in de 2e wereldoorlog beschadigd maar goed gerestaureerd inclusief de fraaie gebrandschilderde ramen, waarvan de tekeningen bewaard waren gebleven.

- Gemeentewapen Elst | 1a
- Gemeentewapen Heteren | 1b
- Gemeentewapen Valburg | 1c
- Gemeentewapen Overbetuwe, | 1d
- (Combinatie van 1a - 1c)

1a

1b

1c

1d

23

Van Ambt van Over-Betuwe naar gemeente Overbetuwe

Grenssteen van de dorpspolder
Loenen en Wolferen, ca. 1870

Van adellijk college naar democratisch bestuur

Er zijn goede redenen om 1825 te kiezen als begin van een nieuwe periode voor het bestuur: het is het jaar waarin waterbeheer en bestuur hun moderne vorm kregen. De rol van het Ambt van Over-Betuwe, van Ambtman en Ambtsjonkers was formeel uitgespeeld. Het Polderdistrict werd verantwoordelijk voor waterafvoer en dijkonderhoud. Het burgerlijk bestuur werd geregeld volgens de 'Regeling voor Plattelandsbesturen'.

Niet langer was er sprake van een schoutambt met een schout, maar van een gemeente met een burgemeester. Kortom, een nieuwe tijd was aangebroken.

In 1811, toen 'Nederland' bij Frankrijk werd ingelijfd, was daarvoor de basis gelegd. Bestuur en rechtspraak werden toen gemoderniseerd en in het hele land gelijkgetrokken. Hoge heerlijkheden als Indoornik en Homoet werden bij aangrenzende gemeenten gevoegd. Schoutambten als Elst, Heteren en Herveld werden 'mairieën'. De rechterlijke macht werd zelfstandig. In Elst kwam een vredegerecht, later kantongerecht genoemd, maar de dijk-

Gemeentehuis Heteren annex onderwijzerswoning aan de Kastanjelaan, gebouwd in 1876

graaf had er niets meer over te zeggen. De scheiding der machten was definitief.

Deze ontwikkeling werd voortgezet in Thorbecke's gemeentewet van 1851. Toen deden gemeenteraad en college van burgemeester en wethouders hun intrede. Hun machtsbasis leek verzekerd. En toch ontworstelde dit bestuur zich slechts moeizaam aan de eeuwenlange macht en prestige van het Ambt. Dijkonderhoud en waterbeheer zijn namelijk zaken die tellen in een agrarische maatschappij. Een heemraad, een poldermeester, ook trouwens een kerkvoogd of kerkmeester bleef lang in hoger

aanzien staan dan een gemeenteraadslid of zelfs een burgemeester. Tot ver in de 20e eeuw werd dan ook met ontzag gesproken over 'Het Ambt'. Burgemeesters met gezag konden dit getij helpen keren, bijvoorbeeld Van der Feltz uit Elst. Met de verdwijning van de zetel van het polderdistrict uit Elst in 2002 is het Ambt definitief uit het zicht verdwenen. Alleen het Ambtshuis herinnert nog aan tijden van weleer.

Na de Eerste Wereldoorlog kon een gemeentebestuur pas echt aan uitbouw van zijn zeggenschap beginnen. De 'groei' van het gemeentehuis laat dit duidelijk zien.

Bijna tweehonderd jaar lang wijzigde zich deze vorm van bestuur niet essentieel. Ook het grondgebied van de gemeenten Elst, Heteren en Valburg bleef vrijwel onaangetast totdat Arnhem vanaf 1953 en Nijmegen vanaf 1998 delen annexeerden. Toen werd het tijd voor schaalvergroting. In de Over-Betuwe bleven vanaf 2001 twee gemeenten over: Lingewaard door samenvoeging van Bemmelen, Gendt en Huissen, Overbetuwe door samenvoeging van Elst, Heteren en Valburg.

Gemeentehuis Heteren aan de Flessestraat, gebouwd in 1993

Nederlandse Hervormde kerk
met de twee brandspuithuisjes

1

24

Machtsstrijd op de breuklijn Rome-Reformatie

Denkt om de groslijst

R.K. Kiezers en Kiezeressen der Gemeente ELST;
vooral zij vrouwen zijn waardig; veroppoortigd te zijn
in den Gemeenteraad.

Stamt allen als No. 1 van de groslijst,
Mej. T. VERMEULEN.

Niemand kan en zal beter Uwe belangen behartigen.

2 *Vele Kiezers en Kiezeressen.*

Oproep aan katholieke stemgerechtigden om op een vrouw te stemmen. Zonder succes, Mej. T. Vermeulen werd op een onverkiesbare plaats van de kieslijst gezet, 1923

ARBEIDERS(STERS)

der Gemeente Heteren.

**Vrouwen en Mannen maakt
Maandag het hokje Rood
voor een der vrije Protestanten mannen.**

Denkt aan de werkloosheid.

4 **LIJST 3.**

Oproep om op een vrije Protestant te stemmen te Heteren, 1931

Strijd en Verzuiling

Op de breuklijn Rome – Reformatie, een vrij smalle strook door Midden-Nederland, stootten twee geloofsovertuigingen hard op elkaar. Ten noorden ervan woonden overwegend niet-katholieken - verenigd in verschillende (kerk)genootschappen – en ten zuiden ervan voornamelijk katholieken. Deze breuklijn loopt ook door de gemeente Overbetuwe.

Van ca. 1850 tot ca. 1970 hielden in de gemeenten Elst en Heteren katholieken en ‘protestanten’, dat wil in dit geval zeggen alle niet-katholieken, elkaar in een ijzeren greep.

Geen van de twee was op gemeentelijk niveau echt dominant. In Elst bijvoorbeeld waren de katholieken weliswaar in aantal in

de meerderheid, 65% tegenover 35%, maar de protestantse boeren maakten maatschappelijk de dienst uit. In het kader van de katholieke emancipatie rees daartegen na 1850 verzet. De katholieken verenigden zich rond de 'Katholieke lijst' en kregen zo een meerderheid in de gemeenteraad: in de periode 1883 tot 1927 zeven tegenover zes raadsleden. Direct in 1883 stelden de twee katholieke wethouders de vraag: 'aan wie behoort de toren van de Grote Kerk, aan de burgerlijke gemeente -zoals in de meeste plaatsen in Nederland- of aan het hervormde kerkbestuur?' Tot hun grote teleurstelling besliste de Arnhemse rechtbank twee jaar later ten gunste van laatstgenoemde. Zij hadden namelijk na de brand in 1701 met eigen geld de toren weer opgebouwd; vandaar die rechterlijke uitspraak.

Daarnaast sleepte de brandende kwestie rond de verplaatsing van de gemeentelijke brandspuithuisjes, die op grond van de hervormde kerk stonden, zich 40 jaar voort. Zij werd pas in 1914 opgelost.

Ook waren er nog territoriale verschillen in alle drie gemeenten. Katholieken in Elst woonden vooral in 'de Ommelanden', in de acht buurschappen rond de kern van Elst, 'Protestanten' bijna uitsluitend in de kern zelf. In de gemeente Heteren woonden de katholieken vooral in Driel, in het dorp Heteren zelf was het aantal van beide geloven meer in evenwicht. In de gemeente Valburg woonden de katholieken geconcentreerd in Valburg, Oosterhout en Her-

5 Vaandel van de Rooms-Katholieke Werklievenvereniging Sint Joseph te Oosterhout

veld-Noord.

Vanaf ca. 1820 kwamen er langzaamaan organisaties gebaseerd op godsdienstige grondslag. Eerst nog alleen voor kerk en school, maar na 1917 raakten bijna alle verenigingen, katholiek, protestant of socialistisch georganiseerd. Was het dorp van één richting, dan was er slechts één harmonie, was het dorp kerkelijk verdeeld dan kwam er een roomse en een 'protestantse'. Ook de slager, bakker en andere middenstanders werden niet in de eerste plaats gekozen vanwege de kwalite-

it van hun waren, maar vanwege hun lidmaatschap van een bepaalde kerk. Gemengde huwelijken werden natuurlijk sterk ontmoedigd.

Die verdeeldheid, doorgevoerd op elk terrein van het maatschappelijk leven van ca. 1910 tot ca. 1970 staat bekend als Verzuiling. Een term die overigens pas na ca. 1955 populair werd. Vóór die tijd sprak men van 'hokjesgeest'. Nu is die Verzuiling allang op zijn retour en resteren voornamelijk nog gescheiden organisaties op het gebied van school en zorg.

Oproep van de algemene Protestantsche lijst te Elst, 1931

de algemeene
Protestantsche
lijst

3

**Stem lijst No. 3 en
brengt Uw stem uit
vóór 1 uur!**

LIJST 3

bevat alle aftredende Protes-
tantsché Candidaten!!

Helpt mede opdat deze hun
zetel zullen behouden!!

3

Internaat het Witte huis. In het Witte Huis is momenteel het Florence Nightingale Instituut gevestigd. Het gebouw is in 1909 opgericht als internaat voor het 2e Christelijk Gymnasium te Zetten.

25

Zetten onderwijs- centrum

Waarin een kleine plaats groot kan zijn

Al vroeg heeft Zetten een groot aantal scholen voor voortgezet onderwijs gekend. In 1864 richtte ds. O.G. Heldring de Christelijke Normalschool op, de eerste christelijke opleidingschool voor onderwijzeressen in Nederland. Aanvankelijk werden daar onderwijzeressen opgeleid voor kinderen die in de Heldringgestichten verbleven, maar al spoedig met een landelijke uitstraling. Het schoolgebouw stond op de plek waar nu de Piersonstraat is.

De Normalschool is in 1956 gefuseerd met de christelijke kweekschool De Klokkenberg te Nijmegen. Eveneens in 1864 richtte ds. Van Lingen, predikant van de Nederlands Hervormde kerk in Zetten, het eerste Christelijk gymnasium op. Vijfentwintig jaar lang bleef dit het enige christelijke gymnasium in Nederland. Deze school met internaat stond geheel los van de Heldringgestichten. De leerlingen, alleen jongens, kwamen uit heel Nederland. Het schoolgebouw, oorspronkelijk een oude herberg, stond op de plek waar nu het Schweitzerpark is. In 1888 verrezen in de Veldstraat drie identieke statige gebouwen: een schoolgebouw, het Gymnasiaal Instituut waarin de voorbereidende afdeling van het gymnasium werd gevestigd en twee lerarenwoningen. Het schoolgebouw en een van de lerarenwoningen zijn in 1973 afgebroken.

Schoolgebouw 1e Christelijk Gymnasium.

Schoolgebouw aan de Veldstraat. Dit gebouw heeft achtereenvolgens het 1e en het 2e gymnasium geherbergd. In 1921 werd er de 3-jarige HBS gevestigd, die later een 5 jarige werd.

Het gymnasium was vooral een vooropleiding voor theologiestudie aan de Universiteit van Utrecht en later de Vrije Universiteit te Amsterdam. De school kende de eerste twintig jaar een voorspoedige groei. Maar daarna was er een teruggang, zodat de school in 1908 naar Arnhem verhuisde. Dat Zetten geen gymnasium meer had, werd snel als een gemis ervaren. Daarom hebben in 1908 ds. Bieshaar, hervormd predikant in Zetten, zijn collega ds. Ippius Fockens in Hemmen en dr. Westrate, directeur van de Normalschool, het tweede Christelijk gymnasium met internaat opgericht. Het schoolgebouw in de Veldstraat werd opnieuw in gebruik genomen. Het internaat kwam in Het Witte Huis aan de Stationsstraat. Dit gymnasium heeft het nog geen tien jaar volgehouden en verhuisde in 1918 naar Zeist, waar het als lyceum verder ging.

In 1916 richtte de directeur van de Heldring-gestichten, ds. J. Lammerts van Bueren, de Christine Hermine School op. Dit was een 'Vak-school voor Vrouwenarbeid', opgezet als een opleiding voor 'nuttige handwerken' en kinderjuffrouw. Later werd het een uitgebreidere landbouwhuishoudschool en sinds 1931 tevens

opleidingsschool voor leraressen Huishoudonderwijs (akte N XIX). Er waren meerdere inter-naten aan verbonden. De leraressenopleiding is in 1976 opgeheven.

In 1920 kreeg Zetten een 3-jarige HBS, het eerste jaar gevestigd in Het Witte Huis, en daarna in de verbouwde school aan de Veldstraat. Later werd deze HBS 5-jarig, in 1964 genaamd Heldring College. In de tweede helft van de vorige eeuw kende Zetten ook een technische school (Its) met het schoolgebouw in Andelst en een christelijke Mavo. Deze scholen en de Christine Hermineschool zijn met het Heldring College gefuseerd tot één grote scholengemeenschap, het Hendrik Pierson College, genoemd naar de opvolger van ds. Heldring. Alle bovengenoemde scholen vonden hun oorsprong in het protestant-christelijke gedachtegoed.

Jonkheer C.W. Fabricius van Leyenburg

Door toedoen van jonkheer Carel Willem Fabricius van Leyenburg (1795-1885) en zijn dochter Clara (1853-1927) werden in Herveld en Slijk-Ewijk christelijke scholen voor lager onderwijs gesticht.

Vanaf het eerste uur tot kort voor zijn dood was de jonkheer eveneens voorzitter van het College van Curatoren aan het eerste gymnasium in Zetten. Bij zijn aftreden in 1885 schreef ds. F.P.L.C. Van Lingen: 'aan niemand heeft het Gymnasium zooveel te danken als aan hem'.

Bloeiende hoogstamboomgaard
met grazend vee

Elst, Bloeiende Betuwe

26

Bloeiende Betuwe

Sorteren sterappels in Loenen

Van hoogstam tot V-haag

De traditionele afbeelding van de bloeiende Betuwe is nog steeds bij de meeste Nederlanders bekend: een overvloedig bloeiende hoogstamboomgaard met daaronder vreedzaam grazend rundvee. Dit plaatje behoort tot het verleden, want de huidige teeltmethodes tonen ons lange, kaarsrechte rijen van vaak aan betonnen palen aangebonden struikvormen.

In 1395 en 1480 werd in tolbeschrijvingen melding gemaakt van het vervoer van appels uit Driel. In de 17e eeuw neemt de bevolking sterk toe en zo ook de consumptie van fruit. De Betuwe werd in die tijd aangeduid als “de gemeyne appelkelder van Holland”, maar dit slaat voornamelijk op de Neder-Betuwe. Zo bleef het met wisselende perioden van hoog- en laagconjunctuur tot het eind van de 19e eeuw. Op topografische kaarten van ca. 1860 werd verbouw van fruit al aangegeven en in 1878 was er in Elst 205 ha fruit. De landbouwcrisis, maar vooral het instorten van de tabaksmarkt zorgde daarna voor een grote groei van de fruitteelt in de Overbetuwe. De crisis vormde voor de regering aanleiding de landbouw te hulp te schieten met onderzoek, onderwijs en voorlichting.

Fruitveiling VVOB na de oorlog

Toen is ook de basis gelegd voor de boeren aankoop-, verkoop- en kredietcoöperaties. Vanaf die tijd begon een voorspoedige ontwikkeling van de fruitteelt in de Betuwe met op het hoogtepunt 750 tot 1000 ha fruit.

Aanvankelijk werd de afzet van het fruit individueel geregeld, maar al snel kwamen fruitteelers tot de conclusie dat ze meer geld konden verdienen door het fruit collectief aan te bieden. Anderen kwamen op het idee het fruit ter plekke te verwerken tot appelsiroop, sappen en jam. Bekende namen zijn: Baltussen in Driel, van Woerkom in Oosterhout en Taminiau, later Heinz in Elst.

Vanaf ca 1900 werden er in de Betuwe fruit-

veilingen opgericht. De eerste was de door M.A. Vink opgerichte particuliere “Veilings-Vereeniging Over-Betuwe te Elst”, VVOB. In Zetten kwam in 1917 de Veilingvereniging Midden-Betuwe tot stand. Als protest tegen de dominante positie van de VVOB heeft een groep Elster fruitteelers zich in 1925 afgescheiden van de VVOB en de coöperatie EKV, de “Elster Kwekers Vereniging”, opgericht. De fruitteelt kwam in de zestiger en zeventiger jaren in een crisis terecht ten gevolge van de aanvoer van goed en goedkoop fruit uit het buitenland. Er werden toen veel boomgaarden gerooid, veelal met rooipremie.

In onze tijd wordt er met de modernste teeltmethodes weer veel fruit in de Overbetuwe geteeld. Maar alle plaatselijke veilingen zijn door fusie en verhuizing naar elders verdwenen.

De files van met fruit volgeladen boerenkarren die in het hoogseizoen lange rijen vormden op de toegangswegen naar de veilingen behoren voorgoed tot het verleden.

De bloeiende Betuwe heeft ook altijd veel aantrekkingskracht gehad op toeristen getuige de vele bloesemtochten per auto, fiets, te paard of te voet.

Kersenplukkers in Oosterhout

Het gemeentehuis van Elst, gebouwd in 1869, was in die tijd een stuk kleiner.

1

27

Het Kies- schandaal te Elst

De Grondwetwijziging van 1887

De Grondwet van 1848 kende het censuskiesrecht. Alleen ingezetenen die voor de belasting werden aangeslagen voor een bedrag van ten minste *f* 10,- waren gerechtigd gemeenteraadsleden te kiezen. De motivatie voor deze regeling was dat men er van uitging dat alleen mensen met een zekere welstand geacht werden verstand van de algemene zaak te hebben.

In Elst had er voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1875 een intekenlijst gecirculeerd. Men kon bedragen schenken in een fonds waaruit belasting voor een aantal arme lieden werd betaald. Vooral rijke protestantse boeren droegen daaraan bij.

De gedachtegang was simpel: om kiesgerechtigd te zijn, moest er een minimumbedrag aan belasting worden betaald. Zij betaalden voor een dertigtal arbeiders dit bedrag en dezen werden daarmee stemgerechtigd. Omdat deze arbeiders ook economisch afhankelijk waren van deze boeren stemden zij geheel in overeenstemming met de wil van deze protestantse elite. Het resultaat was dat er vier katholieke raadsleden vertrokken en er geen enkele terugkeerde; allen werden vervangen door protestantse raadsleden.

De Arnhemsche Courant van 17 april 1875 noemde het "zedelijk

Kiezersteelt te Elst.

De minister van binnenlandsche zaken heeft inlichtingen gegeven op het adres van den gemeenteraad van Elst, omtrent onregelmatigheden bij de verkiezing van raadsleden.

Er schijnen, ook volgens den Minister, inderdaad ongeoorloofde middelen te zijn gebezigd om te Elst kiezers voor den gemeenteraad te vormen. Onderzochte personen, waarbij daglooners en bedoelden eener diaconie, zouden door aanslag van patent voor een bedrijf, dat zij niet uitoefenden, op de kiezerslijst zijn gebracht. De minderheid van den Raad heeft dit niet tegengesproken, en de meerderheid heeft toen 30 kiezers van de lijst geschrapt. De burgemeester droeg dit besluit ter vernietiging voor en Gedep.

Het Algemeen Dagblad van 13-11-1875. Het frauduleus opvoeren van kiezers werd hier 'kiezersteelt' genoemd

afkeuringswaardig, ja bedrog", maar was tevens van mening dat het straffeloos bedrog was waaraan niets te veranderen viel.

De katholieken waren natuurlijk verontwaardigd

over deze verdraaiing van de Kieswet en lieten het er niet bij zitten. Toen zij de meerderheid in de raad nog hadden, schreven zij een adres aan de Tweede Kamer met het verzoek om iets aan deze knoeierijen te doen. De wetgevende macht zag in dat de toenmalige wet misbruik in de hand werkte en repareerde de wet. Het duurde wel lang, erg lang. Twaalf jaar later, in 1887, werd in Staatsblad No. 148 bekend gemaakt dat Art. 76 van de Grondwet werd gewijzigd. De definitieve wet kwam in 1896 tot stand. Het is slechts een voetnoot in de geschiedenis van de staatsinrichting van Nederland, maar het kiesschandaal te Elst is wel mede aanleiding is geweest tot het afschaffen van het kiesrecht in Nederland.

Het landhuis Kostverloren stond vroeger tegenover het gemeentehuis, hier woonde de katholieke wethouder G. van Dam die een grote rol speelde in het kiesschandaal

Scheepvaart op de Rijn
bij Driel in de 19e eeuw

1

28

Infrastructuur

Waterwegen, verkeerswegen en rails

De Over-Betuwe was eeuwenlang overwegend agrarisch gebied dat tussen de rivieren lag ingeklemd. Een beperkte ontsluiting versterkte de “geïsoleerde” ligging. Rivierklei is ongeschikt om wegen op aan te leggen. Het vervoer in vroeger tijd ging meest over water: over de rivieren en de trekvaart de Grift.

De echte ontsluiting van de Over-Betuwe kwam pas met de aanleg van de spoorlijnen die van noord naar zuid en van west naar oost liepen. De noord-zuid lijn Arnhem-Nijmegen is 16 juni 1879 in gebruik genomen, de oost-west lijn naar Dordrecht 16 juli 1885. Station Elst lag aan beide lijnen. De verkeersbruggen bij Arnhem van 1935 en Nijmegen van een jaar later werden in 1946 dwars door de Over-Betuwe verbonden door de rijksautoweg A52, sinds 1993 de provinciale weg A325.

Vanaf 1900 was er behoefte aan een meer fijnmazig vervoersnet. Dit werd verwezenlijkt door de oprichting van de BSM, de “Betuwse Stoomtram Mij”. In 1908 lag er een net van tramrails dat bijna alle dorpen in de Over-Betuwe en de steden Arnhem en Nijmegen verbond. De trams deden tientallen jaren dienst voor het vervoer van personen en goederen. Toch is deze maatschappij nooit rendabel geweest en op den duur is de tram vervangen door de autobus.

Route van de Betuwse Stoomtram

De Betuweroute, de spoorlijn voor goederenvervoer van Rotterdam naar Duitsland

De Rijn- en Waalbruggen speelden ook een grote rol bij de verstedelijking van het midden van de Over-Betuwe. Arnhem waagde vanaf 1953 eerst de Rijnsprong en later de Spoorprong en Nijmegen vanaf 1998 de Waalprong. Sinds de jaren zeventig van de 20e eeuw doorsnijden twee rijksautowegen het ge-

bied: van zuid naar noord de A50 tussen Eindhoven en Emmeloord en van west naar oost de A15 tussen Rozenburg en Bommel. De aanleg van deze snelwegen met bruggen bij Ewijk en Heteren betekenden een belangrijke ontsluiting van vooral het westelijke deel van de Over-Betuwe.

Nadelen van de verbeterde verbindingen waren de aantasting van het landschap en geluidsoverlast. Ondanks vele protesten werd op 16 juni 2007 de Betuweroute in gebruik genomen; de goederenspoorlijn van Rotterdam naar Zevenaar met aansluiting op Duitsland. Het is niet te hopen dat dit project zal verlopen zoals de trekvaart de Grift en de Stoomtram: een jarenlang kwijnend bestaan, gevolgd door sluiting.

In de dertiger jaren en in 1971 waren er plannen voor de aanleg van een luchthaven bij Elst. Hiertegen kwamen veel protesten, het vliegveld is nooit doorgedaan.

3 Moderne scheepvaart op de Waal in 2010

Voormalig Gereformeerd kerkje in Heteren. Dit kerkje is in de jaren 70 van de vorige eeuw afgebroken.

29

Doleantie in Overbetuwe

Een roerige tijd in enkele dorpsgemeenschappen

In 1886 culmineerde een conflict in de Nederlandse Hervormde Kerk. Het conflict ontstond door de tegenstelling tussen orthodoxe kerkleden en de meer vrijzinnige landelijke Synode. De orthodoxen wilden terug naar de Dordtse Kerkorde van 1619.

De bekende dominee Kuyper en veel medestanders braken met de Hervormde Kerk en traden uit. Zij noemden zichzelf dolerend oftewel klagend. In 1892 fuseerden ze met de in 1834 afgescheiden Christelijk Gereformeerde Kerk tot de Gereformeerde Kerken in Nederland. Landelijk ging ongeveer 18% van de hervormde kerkleden over naar de Doleantie.

In Randwijk en Zetten vond de Doleantie plaats in 1887, in Heteren in 1890. Ds. F.P.L.C. van Lingen had hierbij de leiding. Hij was van 1862 tot 1881 predikant te Zetten en Andelst en was tevens betrokken bij de "Vereniging ter handhaving der leer en rechten van de Hervormde Kerk".

Ook in deze streek was er dus weerklank, ondanks tegenwerking van de gevestigde orde. In de kleine dorpsgemeenschappen

ontstonden daardoor wrijvingen. Zowel in Randwijk als in Heteren waren de dolerende gemeenschappen te klein om een predikant te bekostigen. Daarom werkte men nauw samen. Op zon- en feestdagen was het tweemaal daags druk op de Rijn-dijk. Afwisselend gingen de Randwijkers naar Heteren ter kerke en omgekeerd die van Heteren naar Randwijk. Er werden dus steeds twee diensten gehouden en de afstand over de dijk werd twee keer te voet afgelegd. In Randwijk werd in 1887 een kerk gebouwd. Bij de grote

brand van 23 mei 1901 brandde vrijwel de gehele Erfstraat af, waarbij ook de Gereformeerde Kerk en de pastorie ernstig werden beschadigd. In augustus 1901 al werden de geres taureerde gebouwen weer in gebruik genomen.

Dit kerkgebouw heeft tot 1967 dienst gedaan en toen werd het geheel gerenoveerd, eigenlijk herbouwd op dezelfde fundamente n.

Nog steeds bestaat het gebouw, maar het heeft geen kerkelijke bestemming meer. Het is nu in gebruik als opslagplaats bij een plaatselijke aannemer.

Ds. F.P.L.C. van Lingen.

Ds. van Lingen heeft een grote rol gespeeld in Zetten en de om liggende dorpen. Hij was bijvoorbeeld de oprichter van het 1e Christelijk Gymnasium in Zetten, maar nam ook mede het initiatief voor de Doleantie in Zetten, Randwijk en Heteren.

Voormalig Gereformeerde Kerkje in de Erfstraat in Randwijk. Dit gebouwtje is nog steeds aanwezig maar is al lang niet meer als kerk in gebruik.

De Erfstraat in Randwijk na de ramp. Op 23 mei 1901 heeft een grote brand praktisch alle gebouwen in de Erfstraat verwoest. Veel boerderijen hadden rieten daken en er stond een harde wind.

Dik Herberts,
redacteur 1965-1996,
achter zijn krant

30

Het weekblad De Betuwe

'De krant van Herberts'

"Een monument van informatie en cultuur", opgebouwd door de familie Herberts en bekroond door de zilveren erepenning van de gemeente Elst. Zo werd het weekblad 'De Betuwe' op 16 maart 1990 in het zonnetje gezet bij gelegenheid van zijn honderdjarig bestaan.

Drie leden van de familie Herberts voerden in die honderd jaar de redactie van het weekblad: Jan (1891-1921), Henk ('H.W.H.', 1921-1965) en Dik (1965-1996).

Gesteund door familieleden en personeel in handelsdrukkerij, boekhandel en winkel hebben zij dit monument vorm gegeven. In de 19e en een groot deel van de 20e eeuw bleef er, naast grote landelijke en regionale dagbladen ruimte voor lokale en regionale weekbladen. Elk van die weekbladen had, afhankelijk van streek, mentali-

Jan Herberts,
redacteur
1890-1921

Henk Herberts, redacteur 1921-1965

teit en ondernemer een eigen kleur. Zo ook De Betuwe. Een weekblad dat bovendien paste in de tijd rond de eeuwwisseling toen naast spoor en krant ook zuivel, elektriciteit, jam, veiling en tram in het Betuwse land verschenen (1890-1907).

Opgeleid in de zaak van zijn baas, Hendrik van Gortel in Wageningen, ging Jan Herberts in mei 1891 in Elst zelfstandig aan het werk. Hij schiep, zoals paste in die tijd, een dichtbedrukte krant vrijwel zonder illustratie voor het hele verspreidingsgebied: Over-Betuwe en het Neder-Betuwse Dodewaard, Kesteren en Opheusden. Een krant, liberaal in de brede betekenis van het woord: ieder het zijne gevend, ieder het zijne latend.

In de eerste periode (1890-1920) bood de krant feitelijke informatie van uiteenlopende aard: marktberichten, prijsnoteringen, veilingberichten, dienstregelingen voor boot en trein en raadsverslagen.

Vanaf 1920 vervulde het weekblad ook andere

functies. Zo gaf het bijvoorbeeld voorlichting over agrarische onderwerpen. Zo becomingmentarieerde het het nieuws van de dag. Zo bood het een platform voor uiteenlopende meningen. Het belangrijkste was toch de integratiefunctie, waarbij de redactie ernaar streefde de lezer

van de krant te betrekken bij het sociale leven in het hele verspreidingsgebied. Concreet betekende dat aandacht voor predikbeurten, familieberichten, jubilea, evenementen, maar ook voor lokale historie en sport.

Er verscheen drie keer een serie artikelen over historische aspecten uit alle dorpen van de Over-Betuwe; eerst van de hand van J.D.H. van Uden in de jaren 1930-1938, dan van dr. J. Wolters in het tijdvak 1952-1968 en tenslotte van J.S. van den Hof in de periode 1968-1973.

De belangstelling voor sport ging veel verder dan vermelding van uitslagen uit de hele Betuwe. 'H.W.H.' werd KNVB-bestuurder en voorzitter van de Technische Commissie van het Nederlands elftal. Dik was een verdienstelijk voetballer bij het Arnhemse Vitesse en atleet bij AV'23 Amsterdam.

Zo droeg De Betuwe in het hoogtij van de Verzuijing (1910-1970) bij aan de onmisbare samenhang in een levensbeschouwelijk verdeelde streek. Wij noemen het, nu omstandigheden gewijzigd zijn, anders: De Betuwe 'hield de boel bij elkaar'.

Bedrijfspan van de firma Herberts van vóór de Tweede Wereldoorlog met opschrift Handelsdrukkerij, Boekhandel, Uitgave "de Betuwe". Rechts woonhuis

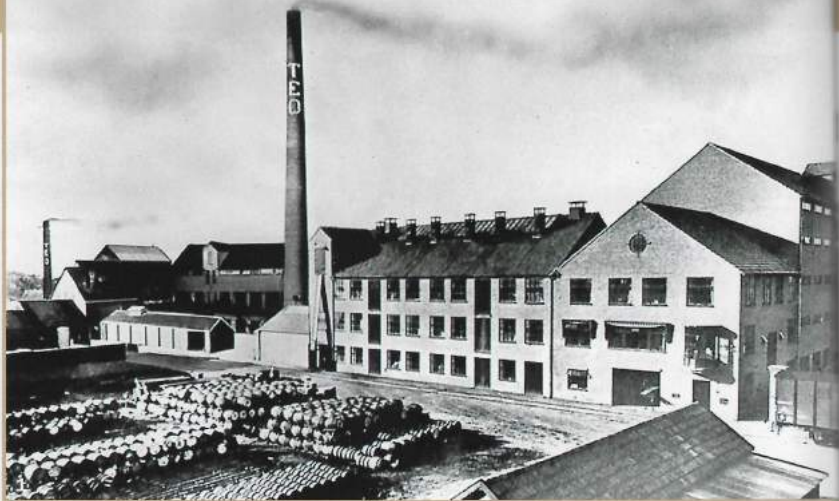

4

Vignet boven de historische artikelen in 'De Betuwe' sinds 1930

De jamfabriek Taminiau Elst Overbetuwe, sinds 1957 Heinz, aan de Stationsstraat te Elst in de eerste helft van de 20e eeuw

31

Moderne industrialisatie

Op weg naar volle industrieterreinen

Tot het einde van de negentiende eeuw was Overbetuwe een agrarische gemeenschap met handel en kleinschalige ambachten. Uitgezonderd korenmolens, tabakbewerking in Slijk-Ewijk en steenfabrieken in Elst, Driel, Randwijk en Heteren.

Een obstakel voor de groei van de industrie was de slechte verbinding over land, maar in 1879 kwam daarin verbetering met de aanleg van een spoorlijn met stations in Elst, Valburg en Zetten.

Na 1900 ontstond in Elst rondom het station de eerste industrie. In het begin was die nog gerelateerd aan de agrarische sector, met name de veeteelt en de fruitteelt. In 1892 vestigde zich de boterfabriek "Over-Betuwe", een investering van ondermeer Philips. Deze fabriek ging vanwege te hoge kosten en te lage boterproductie al in 1893 failliet. De fabriek wordt eerst in pacht en later in eigendom voortgezet door De Ruiters. Eind 1942 sluit ook deze fabriek en opent de Stoomzuivelfabriek Over-Betuwe Elst.

In Valburg was er in die tijd een kleinere fabriek, die werd geëxploiteerd door Mientjes en in Herveld bezat Buddingh van 1894 tot 1920 een boterfabriekje.

In 1903 kwam de "Veilings-Vereeniging Over-Betuwe" (VVOB).

De "kroetfabriek" aan de Altena te Oosterhout

3 Industrialisatie rond station te Elst, begin 20e eeuw.

Tegelijkertijd ontstond de conservenindustrie: in 1902 Taminiau Elst Over-Betuwe (TEO), sinds 1958 Heinz, Baltussen te Driel en Van Woerkom te Oosterhout. Deze tak van industrie is de eerste helft van de 20e eeuw van groot belang geweest voor de werkgelegenheid.

In 1949 kreeg Elst een industrieterrein. In 1954 vestigde zich er de eerste fabriek die geen relatie had met de agrarische sector; de IMA, later gefuseerd met Stork. Ook Luxan, Vriesveem en Nuts waren lang zeer bekende bedrijven. Luxan produceerde "gewasbeschermingsmiddelen" en is evenals Nuts inmiddels verdwenen. Vriesveem dankte zijn bekendheid vooral aan de grote brand op 13 juli 1977.

Opgeslagen levensmiddelen veroorzaakten een geweldige rook, stank en hitte en gesmolten roomboter bereikte met het bluswater de Linge die daardoor lange tijd verontreinigd bleef.

In Herveld startte in de jaren twintig van de

vorige eeuw Vogelenzang met een handel in zaaizaden en kunstmest. In de jaren dertig begon hij een loondorsbedrijf. Later werden er machines voor de land- en tuinbouw gemaakt van het bekende merk 'Votex'. De rijstdorsmachines werden over de hele wereld verkocht. Toen de Betuweroute werd aangelegd, verhuisde men naar Heteren. Daar werd het bedrijf al snel verkocht en enige jaren later is het gesloten.

Ook in Herveld richtte Mathijssen in 1939 de NV Stalenramenfabriek MHB op. Een groot en modern productiebedrijf dat is voortgekomen uit een plaatselijke smederij.

In de jaren tachtig van de vorige eeuw werd de aanleg van industrieterreinen voortvarend ter hand genomen en groeide het aantal industriële en handelsondernemingen in de gemeente explosief.

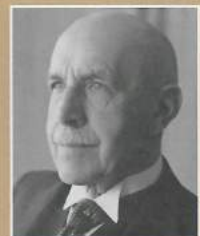

2

De "boterfabriek" te Elst

J.L.L.Taminiau

De heer J.L.L. Taminiau was de oprichter van de conservenfabriek TEO, Taminiau Elst Over-Betuwe. Als een van de grootste werkgevers heeft hij veel voor Elst betekend, maar ook in sociaal opzicht speelde hij een belangrijke rol. Ook schreef hij het boek 'Geschiedenis van Elst in de Over-Betuwe en zijn R.K. parochie vanaf het jaar O.H. 690 tot op onze dagen'. Dit boek heeft tot op de dag van vandaag zijn waarde behouden.

Een vernielde tank op de Valburgse weg onder Elst

1

32

Tweede wereldoorlog, Market Garden

2

Van de Grote Kerk restte na de oorlog alleen nog een ruïne

Slag om de Betuwe

“Diese verdammte Schweinerei”; zelfs de plaatselijke Ortscommandant van de Wehrmacht vond dit van toepassing op het optreden van de SS op een namiddag in september 1944. Zonder enige vorm van protest werden drie willekeurig opgepakte en onschuldige inwoners van Elst, tegenover het gemeentehuis door enkele Duitse soldaten van de SS gefusilleerd. Het was een represaillemaatregel vanwege het oplazen door het verzet van een deel van de spoorlijn onder Elst.

Begin september was na drie maanden van verbeterde strijd Frankrijk bevrijd en begon de geallieerde opmars door België. Van 5 tot 7 september beheersten vluchtende en terugtrekkende Duitsers met tanks, pantservoertuigen, kanonnen en wagens het gebied op de Rijksweg tussen Arnhem en Nijmegen. Van 17 tot 26 september voerden de geallieerden hun groots opgezette offensief Market Garden uit, een gecombineerde operatie van luchtlandingsstroepen en grondstrijdkrachten van het 30e Legerkorps.

Een noodbrug over de Waal bij Nijmegen

Om een doorbraak te forceren staken woensdag 20 september 1944 de Amerikaanse para's van het 504th Parachute Infantry Regiment in 26 canvasbootjes de Waal bij Nijmegen over. Door deze actie vielen na hevige gevechten met de Duitsers, die tussen Oosterhout en Lent aan de overkant lagen, de spoorbrug en de verkeersbrug uiteindelijk in geallieerde handen. De verliezen onder de para's waren hoog. Het oorlogsmonument aan de Oosterhoutsedijk herinnert nog aan deze heldhaftige oversteek. De nieuwe Waalbrug zal de naam de Oversteek krijgen, als herinnering aan deze gebeurtenis.

De Britse aanval liep bij Elst vast op de smalle wegen en in de modder van het voor tanks en andere zware voertuigen ongeschikte polderland. Ten zuiden van Driel gelande Poolse luchtladingstroepen, onder het bevel van majoor Generaal Sosabowski, probeerden de Rijn over te steken om het Britse bruggenhoofd bij Hartenstein te versterken. Zij leden grote verliezen waarvan een monument in Driel nog steeds getuigt. Twee door tanks gesteunde Britse infanteriebataljons namen Elst na drie dagen van hevige strijd op 25 september in bezit. De verovering van Elst en Bemmel was vereist voor een veilige evacuatie van de overblijfselen van de 1e Britse luchtlingsdivisie uit Oosterbeek. Na een vier dagen durende gevechtspauze was ook de Duitse tegenaanval gedoemd bij Elst te misluk-

ken. De strijd was 6 oktober voorbij, de oorlog nog lang niet.

De Over-Betuwe bleef een half jaar frontgebied. De bevolking moest evacueren. Tot overmaat van ramp bliezen de Duitsers in de nacht van 2 op 3 december ten oosten van de spoorbrug bij Elden de Rijndijk op. De Betuwe liep onder water. Duizend mannen mochten blijven in het 'Manneneiland' (zie venster 33). Wat de teruggekeerde bevolking in de zomer van 1945 aantrof, tart iedere beschrijving. Zeer veel woningen en gebouwen in de huidige gemeente Overbetuwe lagen in puin; ze waren leeggeplunderd, uitgebrand en verwoest. De lange jaren van de wederopbouw konden beginnen.

Monument van de Oversteek over de Waal

Monument Poolse Para's

Een dorsploeg, de mannen waren belast met het dorsen van het achtergebleven graan.

Let op de "huiselijke" details in deze mannenwereld: de drie honden, de pollepel, bezem en drankfles

1

Manneneiland 1944 - 1945

33

Evacuatie en Manneneiland

Eindfase van de Tweede Wereldoorlog in Overbetuwe

Op 17 september 1944 werd door de geallieerden de groot-scheepse operatie Market Garden op touw gezet om Nederland te bevrijden. Duizenden parachutisten landden in de buurt van Arnhem en tanks rukten op over de verkeersbrug van Nijmegen. De opmars stakte echter en de Betuwe vormde gedurende zeven maanden de grens tussen het bevrijde zuiden van Nederland en het bezette noorden. De Duitsers verdedigden zich met man en macht. Maar omdat zij ook elders veel soldaten nodig hadden, zetten ze de Betuwe onder water om de geallieerden tegen te houden.

Op 2 december werd de dijk bij Elden opgeblazen en stroomde vanwege de hoge waterstand het water de Betuwe in. Door de Duitsers en de geallieerden was de bevolking al geëvacueerd. De meeste inwoners van de huidige gemeente Overbetuwe waren in Brabant en België terechtgekomen. Op militair gezag bleef er in een klein bevrijd gebied rondom Lent ongeveer 1000 man achter. Zij moesten proberen te redden wat er nog te redden viel van het vee dat nog op de boerderijen of op hoog gelegen plekken stond

Na de oorlog werden granaathulzen vaak versierd en als decoratie gebruikt

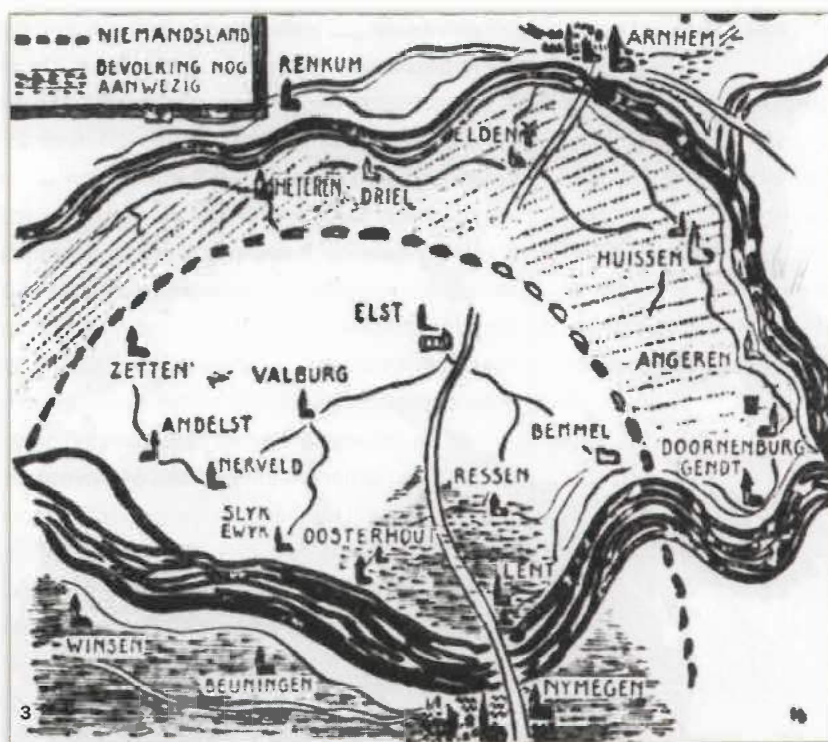

Onderduikers in Herveld

en van de voorraden van landbouwproducten die zich nog in het niemandsland bevonden. Deze mannen stonden onder het Militair Gezag van Majoor Pierson en het burgerlijk gezag van S. Alsche, burgemeester van Elst. Met gevaar voor eigen leven hebben zij zich die winter van

hun taak gekweten en ervoor gezorgd dat tenminste nog een deel van het in de Betuwe aanwezige voedsel naar het zuiden kon worden vervoerd om daar mensen van levensmiddelen te voorzien.

Toen de evacués terugkeerden, troffen ze een enorme chaos aan. In de dorpen waren veel woningen vernield en zwaar beschadigd. Bijna geen huis was onbeschadigd en overal lag wapentuig, mijnen en gesneuvelde soldaten. Er werden landelijke hulpacties georganiseerd en men begon voortvarend met het opruimen van het puin en het weer bewoonbaar maken van de huizen.

Schets van dr. F. Huijgens van het gebied van het Mannenelland in de winter van 1944 - 1945

Winkelpanden in de Dorpsstraat te Elst gebouwd na de Tweede Wereldoorlog

34

Wederopbouw

Herstel en nieuwbouw

Na operatie Market-Garden bleef de Over-Betuwe nog tot midden april 1945 frontgebied. Ongeveer een maand later keerden de eerste evacués naar hun woonplaats terug. Het door oorlogshandelingen zwaar getroffen gebied bood een troosteloze aanblik. Noodzakelijk waren het opruimen van puin en allerhande oorlogstuig, het begaanbaar maken van wegen, het verrichten van herstelwerkzaamheden aan huizen en het bouwen van noodvoorzieningen. Daarna wachtte de Over-Betuwenaars de strijd om de wederopbouw van het eigen bezit, een nieuw bestaan, het eigen dorp en de “bloedende Betuwe”. De officiële wederopbouwperiode duurde van 12 juni 1946 tot 8 oktober 1958: Wederopbouwdag.

Het Streekbureau Over-Betuwe in Elst van het “College van Algemeene Commissarissen voor den Wederopbouw” in Den Haag stelde schadekaarten en basisplannen op voor een wederopbouwplan. De schadekaarten gaven een overzicht van verwoeste of onherstelbaar beschadigde, zwaar beschadigde en licht beschadigde panden die al dan niet ter plaatse herbouwd konden worden. Deze plaats was vastgelegd in het wederopbouwplan.

Zo'n plan liep vooruit op of viel onder de 1 juli 1950 in werking getreden Wederopbouwwet. Een van de doelen van deze wet was bevordering van de bouwnijverheid. De gemeenteraad stelde het wederopbouwplan vast. Het ministerie van Wederopbouw en Volks-

De RK Jongensschool van voor de oorlog

De RK Jongensschool van na de oorlog

huisvesting keurde het plan officieel goed. Het wederopbouwplan wijzigde van bovenaf de nederzettingvorm door het plangebied naar een bepaalde bestemming te ordenen.

Voor verspreide bebouwing en lintbebouwing was bij deze planmatige inrichting van de bebouwde kom geen plaats meer. Die oude bebouwingwijzen werkten kostenverhogend op de aanleg en het onderhoud van openbare nutsvoorzieningen en straten. Concentratie was het gevleugelde woord en nauw daarmee samenhangend vorming van een dorpscentrum zoals in Elst en pleinvorming zoals in Heteren, Driel en Randwijk.

Het wederopbouwplan voorzag in een herstructurering door de situering van aan de eisen van het verkeer aangepaste wegen en van bebouwing en bedrijfs- en recreatiegebieden. Doelen waren concentratie van gebouwen die behoorden aan dezelfde kerkelijke gezindte zoals

kerken en scholen; van woonbebouwing in woonwijken; van winkelvoorzieningen in het dorpscentrum en van bedrijven op een bedrijfsterrein.

Wederopbouwplannen waren nodig voor de gemeente Hemmen, de bebouwde kom van Driel, Elst, Heteren, Randwijk en Zetten en delen van Oosterhout. Onder het ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting vielen ook uitbreidingsplannen voor nieuwbouw die vlak na de oorlog in veel dorpen van de huidige gemeente Overbetuwe plaatsvond.

Karakteristiek voor de wederopbouwarchitectuur waren de strookbebouwing met een of twee bouwlagen met zadeldak; twee onder een kap woningen met kleine ondiepe voortuinen en ruime moestuinen achter de woning; een rechthoekig stratenpatroon met trottoirs en parkeerruimte op straat en in het dorpscentrum zo veel mogelijk aaneen gebouwde winkelpanden met woonruimte boven.

4 Wederopbouwboerderij in Oosterhout

Kamp Snodenhoek aan
de Grote Molenstraat

35

Molukkers

Molukkers maken kennis
met de Hollandse sneeuw

Kleur in de Betuwe

Het kamp Snodenhoek heeft 25 jaar lang aan de Grote Molenstraat in Elst gestaan, het kamp de Haar 14 jaar aan de Brede weg te Randwijk. Daar werden Molukkers opgevangen na hun komst naar Nederland. De officiële naam ervoor was “woon-oord”, maar men sprak over “Ambonezenkamp”.

Eeuwenlang heeft Nederland de kolonie Nederlands-Indië beheerd. Veel inheemsen waren dan ook, al of niet gedwongen, in dienst van het Nederlandse bestuur. Zo waren veel Molukkers militair in het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL).

In 1945 riepen Indonesische leiders de onafhankelijkheid uit. Na twee politionele acties werd dit door Nederland erkend en moest het KNIL worden ontbonden. Veel Molukse militairen wilden demobiliseren op hun eigen eilanden, maar de Indonesische regering in Jakarta verbood dit. In 1950 was daar namelijk uit verzet tegen die centrale regering door Molukkers een eigen republiek uitgeroepen, de Republik Maluku Selatan (RMS).

Uiteindelijk besloot Nederland om de militairen en hun gezinnen tijdelijk naar Nederland over te brengen. Zo kwamen ongeveer 4500 Molukse militairen met hun gezinnen naar Elst. Bij aankomst in Nederland werden ze direct ontslagen. Dat heeft veel kwaad bloed gezet. Ze voelden zich, zonder baan en zonder

status, door Nederland verraden. De Molukkers kwamen in kampen te wonen, want Nederland had door de Tweede Wereldoorlog een groot woningtekort. In 1951 arriveerden in Elst de eerste gezinnen, in Randwijk in 1954. In beide plaatsen stonden nog barakken voor arbeiders die betrokken waren bij de wederopbouw na 1945.

In die kampen ontstond een eigen Molukse gemeenschap waarvan het bewonersaantal gestaag toenam. Mede daarom werden er plannen gemaakt voor betere huisvesting; "van hout naar steen".

In Elst vertrokken in 1963 de eerste gezinnen naar een Molukse woonwijk. In 1975 is het kamp afgebroken. De laatste bewoners van het kamp de Haar vertrokken in 1968 naar een Molukse wijk in Opeusden

Voor de Nederlandse regering was het rond 1955 al duidelijk dat de Molukkers niet terug zouden kunnen naar hun eigen land, maar veel Molukkers bleven het ideaal van terugkeer koesteren. Gezien deze tegengestelde verwachtingen verliep, ondanks veel goed bedoelde initiatieven, het 'samen-leven' moeizaam en

waren er soms grote spanningen.

De Molukkers brachten hun eigen, kleurrijke, veelvormige cultuur mee. Naast de Molukse Evangelische Kerk in De Keijzerstraat

te Elst staat dan ook het Moluks sociaal cultureel centrum. Er kwamen populaire Molukse bandjes. De Molukse kookkunst en gastvrijheid zijn gewaardeerd. Vooral jongeren ontmoeten elkaar op school, op sportvelden en in het uitgaansleven.

Kamp De Haar in Randwijk

Molukkers overhandigen burgemeester W. Klein een petitie in 1962

36

Verstedelijking en herindeling

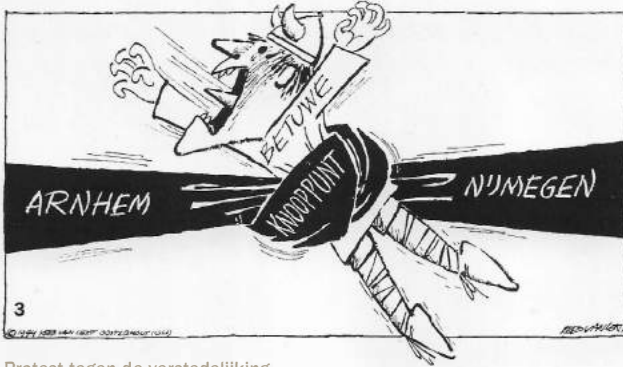
Grensverleggingde in Over-Betuwe

De verstedelijking van Over-Betuwe is een gevolg van uitbreidingen van de gemeenten Arnhem en Nijmegen respectievelijk ten zuiden van de Rijn en ten noorden van de Waal.

Omstreeks 1935 speelden voor de gemeente Arnhem vier factoren een rol bij de Rijnsprong: bescherming van Veluwe natuurgebieden, de in 1935 in gebruikgenomen Rijnbrug, de inpoldering van de polder Malburgen en gebrek aan bouwlocaties. Arnhem wilde aanvankelijk de polder Malburgen en De Praets bebouwen. In 1953 droegen de gemeenten Huissen en Elst delen van de polder Malburgen over. Het kostte Elst een smalle strook ten oosten van De Praets en de Eldense dijk.

Vervolgens vroeg Arnhem al het gebied tot de Rijnbanddijk. Op verzoek van Gedeputeerde Staten stemde de wetgever in met overdracht van de polders Malburgen en Meinerswijk aan Arnhem; De Praets, Elden en het Eldense Veld per 1 maart 1966. De wijk Elderveld ontstond.

Bij de derde grenswijziging per 1 januari 1974 verschoof de zuidgrens van Arnhem naar de weg De Laar en de Rijkerswoordsestraat. De gemeente Elst deed afstand van de polder

Protest tegen de verstedelijking

Elden, buurschap De Laar en het noordelijke deel van de buurschap Rijkerswoerd. Arnhem bouwde de woonwijken De Laar West en Oost en Rijkerswoerd.

Per 1 januari 1995 droegen de gemeenten Elst en Heteren gebied ten westen van de spoorlijn Arnhem-Nijmegen aan Arnhem over. In deze Spoorprong of Driel-Oost ligt sinds 1996 de woonwijk Schuytgraaf. De bebouwingsgrens ligt aan drie zijden enkele honderden meters binnen de Arnhemse gemeentegrens.

In het zuiden van de Over-Betuwe moest de

gemeente Valburg in 1996 een deel van Oosterhout afstaan. Elst moest in 1998 Lent overdragen voor de Nijmeegse Waalsprong. Om nog voldoende tegenwicht te kunnen bieden

tegen de verstedelijkingsdruk van Arnhem en Nijmegen zijn de tussenliggende gemeenten in 2001 samengevoegd en heringedeeld in de nieuwe gemeenten Overbetuwe en Lingewaard.

Verdere verstedelijking ontstond door groot-schalige woningbouw bij Elst (Westeraam), woonwijken bij kleine kernen, bedrijventerreinen en nieuwe infrastructuur.

Het Park Lingezege vormt een groene en recreatieve bufferzone tussen de verstedelijkingsconcentraties van Arnhem, Overbetuwe, Lingewaard en Nijmegen.

Verstedelijking van Oosterhout: de Waalsprong

Kaarsrechte wegen na de
ruilverkaveling in Oosterhout

37

De ruil- verkaveling

Landinrichting en streekontwikkeling

Boeren die met ronkende tractoren voortdurend op weg zijn naar veraf gelegen stukken grond en kuddes koeien die over de verkeersweg van de ene weide naar de andere gedreven worden: dit beeld behoort sinds de ruilverkaveling grotendeels tot het verleden.

Het doel van een ruilverkaveling is dat grondgebruikers percelen met elkaar ruilen en zodoende de versnippering van landbouwgrond wordt opgeheven. Als iedere boer zijn grond vlak om huis heeft liggen, heeft dat voor iedereen grote voordelen.

De ruilverkaveling is in Overbetuwe van grote betekenis geweest; in totaal zijn er 22.000 ha verkaveld.

Het is een bij wet vastgelegd proces dat regelmatig aan de veranderende maatschappelijke opvattingen is aangepast. Voor het eerst in 1924, daarna in 1938 en in 1953. Deze wetten beoogden vooral de agrarische productieomstandigheden te verbeteren. De laatste aanpassing in 1983 betrof een landinrichtingswet waarin natuur en landschap ook een plaats kregen.

Na de Tweede Wereldoorlog was het rivierengebied "geïsoleerd". De dijken vormden de enige oost-westverbinding en er waren weinig

Boerderij gebouwd na de ruilverkaveling. Het principe van het 'hallehuis': alles onder één dak is hier verlaten. Huis en bedrijfsgebouwen zijn gescheiden.

bruggen, dus noord-zuidverbindingen. Ontsluiting voor agrarische bedrijfsontwikkeling ontbrak. Er waren grote verschillen tussen de betere stroomruggronden waar fruitteelt, akkerbouw en tuinbouw tot ontwikkeling was gekomen en de komgronden. Men vond het politiek ook niet logisch dat wel de IJsselmeerpolders werden aangelegd, maar dat een derde van het Rivierengebied, de komgronden, als "verkommerd land" onbenut bleef.

Na de verbetering van de Boven-Linge in 1953 en de opheffing van de dorpspolders in datzelfde jaar werd de detailontwatering ter hand genomen. Hieraan kwam een einde toen in 1955 de plannen voor de aanleg van de A15 het noodzakelijk maakte voor het hele gebied een ruilverkaveling aan te vragen. Vanaf 1961 is de ruilverkaveling Overbetuwe in deelgebieden Zuid, Noord en Oost uitgevoerd. Veel percelen werden herverkaveld en rond de boerderijen gelegd. Een groot voordeel was dat er bedrijven beëindigd werden en een tiental boerderijen werd verplaatst naar de IJsselmeerpolders. Ook verplaatsing binnen het rivierengebied kwam voor. Sinds die tijd staan er boerderijen op komgronden, op het Zettense en het Homoetseveld en in Hollanderbroek, waar nog nooit een huis gestaan had. De betere waterbeheersing maakte het mogelijk

dat deze gronden meer benut werden. Naast de verkaveling is er ook veel gedaan aan de ontsluiting. De ruilverkaveling had een grote invloed op het aanzien van de streek. Sloten en afscheidingen werden verlegd en ruilverkavelingswegen aangelegd. Het voornaamste doel toen was dan ook het verhogen van de agrarische productie. De kleinschaligheid werd minder en dat effect is later wel eens betreurd. Vanaf 1983 werd er dan ook meer rekening gehouden met natuur en landschap en streekverbetering.

Kaarsrechte sloten na de ruilverkaveling in Oosterhout

1

38

Elst 1250

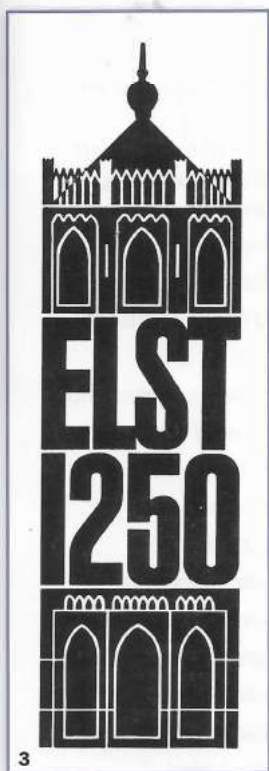
Maaltijd in de openlucht

Een mijlpaal in de ontwikkeling van Elst

Aan het einde van de vorige eeuw werden er in verschillende dorpen grote festiviteiten georganiseerd om een jubileum van het bestaan van de plaats te vieren. Als regel nam men de eerste vermelding van het dorp in archiefstukken als begindatum.

In navolging van Elst vonden ook in Valburg, Oosterhout, Slijk-Ewijk en Zetten dergelijke jubileumfeesten plaats.

In 1976 was er in Elst een periode van 1250 jaar verstreken sinds die eerste vermelding, genoeg reden voor een groot feest. Sceptici hadden er een zwaar hoofd in. Er waren verschillende factoren die ertoe bijdroegen dat Elst, in vergelijking met andere Overbetuwse dorpen minder samenhang en minder gemeenschapszin had. Om te beginnen de ligging tussen de twee grote steden Arnhem en Nijmegen, waarop veel inwoners waren georiënteerd. Verder het feit dat de "katholieken" en de "protestanten" in Elst elkaar redelijk in evenwicht hielden en door hun leiders vooral in de eerste helft van de 20e eeuw zoveel mogelijk uit elkaar waren gehouden. Tot slot de import van buiten, die moeite had te integreren vanwege het wat stugge karakter van de autochtone Elstenaar. Toch hadden de twijfelaars ongelijk, want het werd een doorslaand succes.

3

Logo Stichting Elst 1250

De organisatie werd groots aangepakt: de gemeente nam het voortouw en na een eerste vergadering kwam er een organiserend comité van negen personen die honderden vrijwilligers aanstuurden.

Er werden 74 evenementen georganiseerd, die enorm gevarieerd waren: bijna alle takken van sport namen deel, maar er werden ook tal van culturele activiteiten ontplooid. Zoals de tentoonstelling "Elst in heden, verleden en toekomst", muziekuitvoeringen, popfestivals en showavonden.

Het feest duurde bijna de gehele zomer, maar de voornaamste evenementen vonden plaats in de week van 6 tot 11 juli.

Zo was er een gemeenschappelijke maaltijd die werd bezocht door ca. 5000 personen waarvan de meesten in historische kledij. De Dorpsstraat was afgezet voor alle verkeer en bood plaats aan een grote menigte die verkleed in de stralende zon drinkend, etend en pratend door elkaar liep en genoot van de muziek. In de middag stond er Romeins wagenrennen op het programma. Tegen een antiek decor en gekleed in originele kleding namen vier wagenrenners de strijd tegen elkaar op. Daarvan bleven er ten slotte twee over, die ieder met een vier-span tegen elkaar uitkwamen. De week werd afgesloten met een historische optocht die ook

weer een grote verscheidenheid van deelnemers kende. De kosten die in eerste instantie op f 100.000 waren begroot, bedroegen uiteindelijk een bedrag dat viermaal zo groot was. Vanwege het enorme draagvlak bij de bewoners, organisaties en het bedrijfsleven bleek dit echter geen enkel probleem. Mede vanwege de "sceatta", een speciaal voor deze gelegenheid geslagen munt, kon het feest zelfs met een batig saldo worden afgesloten.

De grootste winst van dit feest was echter zonder twijfel dat de gemeenschapszin en de samenhang onder de inwoners van dit dorp veel groter geworden was dan voor die tijd.

4

Ook andere dorpen vierden een jubileum: Oosterhout 900 jaar in 1989, Zetten 1000 jaar in 2005, Slijk Ewijk 1150 jaar in 2005

1 Oorsprong van de kerkdorpen

K.M. Cohen, E. Stouthamer, W.Z. Hoek, H.J.A. Berendsen en H.F.J. Kempen, *Zand in banen. Zanddieptekaarten van het Rivierengebied en het IJsseldal in de provincies Gelderland en Overijssel* (Arnhem, Utrecht, 3de druk 2009).

E. Heunks, 'Landschap', in: *Gemeente Overbetuwe, een archeologische beleidsadvieskaart (onderdeel van het Erfgoedplan Gemeente Overbetuwe)*. RAAP-rapport 1074, hoofdstuk 4 (Amsterdam 2004).

2 De prehistorie in de rivierdelta

E. Heunks, 'Archeologie', in: *Gemeente Overbetuwe, een archeologische beleidsadvieskaart (onderdeel van het Erfgoedplan Gemeente Overbetuwe)*. RAAP-rapport 1074, hoofdstuk 5 (Amsterdam 2004).

L.P. Louwe Kooijmans, P.W. van den Broeke, H. Fokkens en A.L. van Gijn (red.), *Nederland in de prehistorie* (Amsterdam 2005).

3 Romeinen en de limes

A.M.J. Derks, J. van Kerkhove en P. Hoff (red.), *Nieuw archeologisch onderzoek rond de Grote Kerk van Elst, gemeente Overbetuwe (2002-2003)* (Amsterdam 2008).

H. van Enckevort en J. Thijssen (red.), *In de schaduw van het Noorderlicht. De Gallo-Romeinse tempel van Elst-Westeraam* (Abcoude 2005).

W.J.H. Willems en P.W. van den Broeke, 'Het platteland' [rondom Nijmegen met secundaire centra Cuijk, Wijchen en Elst] in: W.J.H. Willems e.a. (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Prehistorie en Oudheid* (Wormer 2005) 112-129.

4 Diploma voor een Bataafse ruiter

N. Roymans e.a. (red.), *Een Bataafse gemeenschap in de wereld van het Romeinse rijk. Opgravingen te Tiel-Passewaaij* (Utrecht 2007).

L. Swinkels (red.), *De Bataven. Verhalen van een verdwenen volk* (Amsterdam/Nijmegen 2004).

L. Swinkels, Het diploma van Elst (Elst-Lienden, 98 na Chr. brons, h. 12,9 cm) in: *Van Trajanus tot Tajiri. Collectie museum Het Valkhof* (Nijmegen 2009) 52-53.

5 Van Romeinse weg tot spoorweg

R.M. Haubourdin en P.C. Jansen, *de Physique Existentie dezes Lands. Jan Blanken, inspecteur-generaal van de Waterstaat (1755-1838). Arsenalen, Bruggen, Dokken, Dijken, Havens, Kanalen, Molens, Sluizen, Stoommachines* (Beetsterzwaag 1987).

H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988).

6 Werenfried

C.H. Mentink-Zuiderweg, 'Een kijk op het leven van Werenfried, de heilige van Elst', in: C.H. Mentink-Zuiderweg en G.J. Mentink (red.), *Cultusplaats Elst. Zeven momenten van religieus leven* (Oosterbeek 2008) 23-37, 106-107.

F. van der Pol, 'De Middeleeuwen', in: H.J. Selderhuis (red.), *Handboek der Nederlandse kerkgeschiedenis* (Kampen 2006).

A.G. Weiler, *Willibrords missie. Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw* (Hilversum 1989).

7 **Bedijking en ontginning**

ADC Heritage BV bureau voor erfgoedplanning. *Sleutel tot de schatkist: Erfgoedplan Overbetuwe. Rapport H001.* (Amersfoort 2004).

J.R. Mulder, F.Spaan en J.G.C. de Wolf, *In de ban van de Betuwse dijken. Deel 2 Oosterhout.* Een bodemkundig, historisch en archeologisch onderzoek naar de opbouw en ouderdom van de Waaldijk te Oosterhout (Over-Betuwe). Alterra –rapport 311 (Wageningen 2002).

G.J. Mentink en Johan van Os, *Over- Betuwe, Geschiedenis van een polderland 1327-1977* (Zutphen 1985).

8 **Kastelen in Overbetuwe**

Chris de Bont e.a. (eindred.), *Terugblik 4 'De Betuwe op slot. Over kastelen en adellijke huizen'* (Opheusden 2003).

H.M. Werner, *Geldersche Kasteelen. Historische, Oudheidkundige en Genealogische Studiën, I en II* (Zutphen, 1906-1908).

9 **Molens**

F. Stokhuyzen & L.M. Endedijk, *Molens* (Zutphen 2007).

10 **Overstromingen**

J.T.M. Derksen, *Dagboek van een watervloed: dijkbreuken en overstromingen in de Over-Betuwe in januari 1809* (Kesteren 2001).

A. Bijl, F. Schuurman, *Het Gelders Rivierengebied* (Kesteren 2007).

11 **Paardenmarkt te Elst**

Jo Verhoef, *After Nature* (Elst 2001).

12 **De land- en dijkbrief**

J.T.M. Derksen, 'Steene Sterre' terug voor het Ambtshuis (Elst 1983).

G.J. Mentink en Johan van Os, *Over-Betuwe. Geschiedenis van een polderland. 1327-1977* (Zutphen 1985).

P.W. van Wissing (eindredactie en inleiding), *De eerste volksvertegenwoordigers van Gelderland in 1795* (Amsterdam 1996) 112-127.

13 **De Hoge heerlijkheid Hemmen**

R.F.P. de Beaufort en H.M. van den Berg, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel III: De provincie Gelderland, De Betuwe 's Gravenhage* (1968) 364-369.

J. van den Brandhof, *Hemmen. Historie-Landgoed-Kasteeltuinen* (z.p. 2004).

14 **Een late Reformatie**

J.van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006).

T. Nielen-Rosier en C.H. Mentink-Zuiderweg, 'De Reformatie te Elst', in:

C.H. Mentink-Zuiderweg en G.J. Mentink (red.) *Cultusplaats Elst.*

Zeven momenten van religieus leven (Oosterbeek 2008) 63-77, 109.

J.G.C. de Wolf, 'De hervorming van de Nederlandse kerkprovincie. Een inleiding', in: *Terugblik 6. 'Geloven komt van Boven'. Kerk en religie in de Betuwe* (Opheusden 2005) 159-173.

15 De Grift

F. Hoogveld, 'De Tol bij Zevenbruggen te Elst in het midden van de 18^e eeuw', in: *Tabula Batavorum*, XVII, 1 (Opheusden 1999).

16 Tabakscultuur

J.S.M. Tornga, *Van achterhuis tot voorhof* (Randwijk 1987).

G. de Hartog, *De tabaksteelt (te Valburg) in: Mededelingen en berigten van de Geldersche Maatschappij van Landbouw over 1854 (z.p. 1855) 54-59.*

17 De Franse bezetting van de Betuwe

J.L.L. Tamineau, *Geschiedenis van Elst in de Over-Betuwe en zijn R.-K. parochie vanaf het jaar O.H. 690 tot op onze dagen* (Nijmegen, Utrecht 1946).

18 Dialect

Jan Berns, *Taal in stad en land, Zuid-Gelderse Dialecten* (Den Haag 2002).

19 De Flowelen Revolutie

J.L.L. Tamineau, *Geschiedenis van Elst in de Over-Betuwe en zijn R.-K. parochie vanaf het jaar O.H. 690 tot op onze dagen* (Nijmegen, Utrecht 1946).

20 Landbouworganisaties

J. Bieleman, *Agrarische Geschiedenis van Nederland, van prehistorie tot heden* ('s-Gravenhage 1986).

P. Bos, G. van Dijk en L. Egerstroom, *Internationale marktmacht van coöperaties* (Zaltbommel 1995).

Hans Veldman, Eric van Royen en Frank Veraart, *Een machtige schakel in de Nederlandse land- en tuinbouw. De geschiedenis van Cebeco-Handelsraad, 1899-1999* (z.p. 1999).

21 Overbetuwse literatuur

J.J. Cremer, *Distels in het weiland, Over-Betuwse vertellingen* ('s Gravenhage, herdruk 1980).

22 Ottho Gerhard Heldring

O.W. Dubois Ottho Gerhard Heldring, 1804-1976, Predikant en Filantroop In: C.A.M., Gietman e.a. (red), *Biografisch woordenboek Gelderland deel 3*. (Hilversum 2002) 59-61.

M.E. Kluit, *Maatschappij, school, kerk. Ottho Gerhard Heldring en het Réveil*, (Hoenderloo 1958).

23 Van Ambt van Over-Betuwe naar gemeente Overbetuwe

M. Ferwerda, *Staatsinrichting* (Apeldoorn 2002 6de druk).

A.H. Martens van Sevenhoven, *Schets van de geschiedenis der burgerlijke gemeenten in Gelderland vóór de invoering der gemeentewet van 1851*, in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, XXIV (1921) 1-54; XXVI (1923) 87.

24 Machtsstrijd op de breuklijn Rome-Reformatie

J.A. de Kok, o.f.m., *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden, 1580-1880* (Assen 1964).

G.J. Mentink, *Elst van heden naar verleden. Schets van enige ontwikkelingen in het dorp Elst met name in de 19de en 20ste eeuw* (Zutphen 1976) 51-76.

- J. in 't Veld, 'Bestand op de breuklijn Rome-Reformatie 1850-1930', in:
Cultusplaats Elst. Zeven momenten van religieus leven (Oosterbeek 2008) 77-93, 109-110.
- 25 Zetten, onderwijscentrum**
Gedenboek van het Christelijk Gymnasium te Zetten, Lyceum te Arnhem, 1864-1924 (Arnhem 1925).
Gedenboek 25 jaar Christelijk Gymnasium Zetten – Chr. Lyceum Zeist, 1909-1934 (Utrecht 1934).
Aart de Groot, *Repetitie 1864-1964; indrukken uit het verleden van het eerste christelijke gymnasium/lyceum te Zetten-Arnhem (Kampen 1964).*
Gedenboek 50-jarig bestaan van de Christine Hermine School 1916-1966 (Zetten 1966).
H. de Regt, *Het Gymnasium in Zetten*, in: *Terugblik 7. 'Aap Noot Betuwe': Vier eeuwen onderwijs tussen Gendt en Gorcum (Opheusden 2007) 51-56.* *Idem*, *De Christelijke normaalschool voor onderwijzeressen*, in: *Idem (Opheusden 2007) 57-62.* *Idem*, *De opleiding voor Landbouwhuishoudlerares in Zetten*, in: *Idem (Opheusden 2007) 63-66*
- 26 Bloeiende Betuwe**
Paul Brusse, *Overleven door Ondernemen, De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850, Uitgave Vereniging Gelre (Arnhem, 1999)*
J.H. Wessel Jansen, *Veiling Midden-Betuwe 1907 – 1999, van kruitwagens tot heftruck, (z.p. 2002).*
- 27 Het kiesschandaal te Elst**
Gemeenteraadsverslagen Gemeente Elst 1875 e.v.
W.M. Elbers, *Het kiesschandaal te Elst in 1875, Kringbulletin Elden 1985-2*
- 28 Infrastructuur**
Jan Brouwer, *Overbetuwe. Het grondgebied van de huidige gemeente Overbetuwe in de periode 1950 tot 1970. Van wederopbouw naar ontsluiting (Zaltbommel 2007).*
- 29 Doleantie in Overbetuwe**
J.S.M. Tornga, *Van achterhuis tot voorhof (Randwijk 1987).*
W. Bakker e.a. (red.), *De doleantie van 1886 en haar geschiedenis (Kampen 1986).*
D. Deddens, J. Kamphuis (red) *Doleantie-Wederkeer. Opstellen over de Doleantie van 1886 (Kampen 1986).*
- 30 Het weekblad 'De Betuwe'**
Bron De leggers van De Betuwe zijn over de periode (1889) 1890-1958 in 1995, op initiatief van Marithaime en met financiële steun van die vereniging en het gemeentebestuur van Elst op microfiche gezet. Die zijn sinds 1995 te raadplegen op de Gelderland Bibliotheek te Arnhem
J. Hemels, 'Een eeuw De Betuwe in Elst. Een krant in het spanningsveld van plaats en regio', in: *Tabula Batavorum*, 9 (1991) 38-48.
D. Herberts (red.), *De Betuwe. Speciale uitgave ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan ([Elst] 14 maart 1990).*
Marianna Tofani, "Een Over-Betuwsche Historie". Een onderzoek naar de functies die het nieuwsblad 'De Betuwe' vervulde in de Betuwe in de periode 1891-1975. Amsterdam 1989 (doctoraalscriptie UvA).

31 Moderne Industrialisatie

G.J. Mentink, *Elst van heden naar verleden. Schets van enige ontwikkelingen in het dorp Elst met name in de 19de en 20ste eeuw* (Zutphen 1976) 42-50.

32 Tweede Wereldoorlog, Market Garden

Jan Brouwer, *Strijd om Elst. Aanval 21-26 sept. 1944. Tegenaanval 1-6 okt. 1944*, (Elst 1984).

33 Evacuatie en Manneneiland

Hen Bollen en Herman Jansen, *Het manneneiland*, (Zutphen 1982).

34 Wederopbouw

Bron Archief Gemeente Overbetuwe, dossiers wederopbouw (inclusief schadekaarten, basis-, wederopbouw- en uitbreidingsplannen

J. Brouwer, *Focus op Elst* (Zaltbommel, 2001).

J. Brouwer, *Een eeuw Elst 1883 - 1983: de dorpskern in historische perspectief* (Elst 1984).

35 Molukkers

Dorien Rikken, *Van kruidnagel naar Elstar, vijftig jaar Molukkers in Elst* (Zutphen 2002).

Victor Laurentius, *In Betuwse Ballingschap. Het verhaal van drie Molukse woonoorden*. (Kesteren 2002).

36 Verstedelijking

Jan Brouwer, *Stedelijke penetratie in de Over-Betuwe sinds 1953*, In: *Terugblik 10. 'De Betuwe aangekaart'. Een historische topografie*, (Opheusden 2009) 99-120.

37 Ruilverkaveling

Bron Persoonlijk archief Hans van Leeuwen

38 Elst 1250

Verslag van de Festiviteiten, Stichting Elst 1250 (Elst 1977).

Elst 1250 in woord en beeld, Stichting Elst 1250 (Elst 1977).

De meeste illustraties komen uit particuliere verzamelingen van leden van de historische verenigingen in de gemeente Overbetuwe en uit de collectie ansichtkaarten van de gemeente Overbetuwe. Van de overige illustraties wordt de herkomst hier vermeld:

- 1.1 Archief Historische Kring Oosterhout/Skijk-Ewijk e.o.
 - 1.2 Tekening: Bureau Archeologie en Monumenten gemeente Nijmegen (Rob Mols), naar Berendsen en Stouthamer 2001
 - 2.1 Foto: Bureau Archeologie en Monumenten gemeente Nijmegen (Rob Mols)
 - 2.2 Foto: ADC ArcheoProjecten, Amersfoort
 - 2.3, 2.4 Foto: Museum Het Valkhof
 - 2.5 Foto: Marc Kocken
 - 3.2, 3.5, 4.1a,
 - 4.1b, 6.1, 6.2, p3 © Kerkmuseum Elst
 - 4.3 Archeologische vondsten bij N837 in 2008, provincie Gelderland
 - 5.2 RAAP
 - 5.3 Kaart getekend door E. van Veen (1976) volgens gegevens van G.J. Mentink
 - 5.4 Uit: Barend de Goede, 't Is altemael Adams kroost, tegenover p. 67
 - 6.5, 13.4 Foto's Feike Vlas
 - 11.4 Weekblad 'De Betuwe'
 - 12.2 Gelders Archief
 - 12.4 Tekening Chr. Schut, 1971
 - 14.1, 14.5 Protestante Gemeente Herveld
 - 14.3 Uit: J.L.L. Taminiâu, Geschiedenis van Elst, tegenover p. 159
 - 20.1a, 26.3 Collectie Nip
 - 20.1b Gemeente Overbetuwe
 - 24.2 Weekblad De Betuwe 23 maart 1923
 - 24.3 Weekblad De Betuwe 19 juni 1931
 - 24.4 Weekblad De Betuwe 19 juni 1931
 - 26.1, 30.1-30.5
 - 35.1, 35.3 Fotoarchief Herberts
 - 35.2 Familiearchief Doortje Usmany
 - 36.1 Arcadis/GEM Westeraam
- Schutblad**
- voorin: Tirion, een fragment van Tirions Nieuwe Kaart van 't Kwartier van Nijmegen.
Uit: J. Wagenaar, Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden, derde deel, Amsterdam 1741
- Schutblad**
- achterin: Gemeente Overbetuwe
- Omslag: Foto's Ineke van Druten, Frans Spaan en Feike Vlas

Wat is een canon?

Kort gezegd is een canon een richtsnoer van kennis over cultuur en geschiedenis.

Canon van Nederland

Op verzoek van het ministerie van OCW heeft de commissie Van Oostrom een culturele en historische canon van Nederland samengesteld. Deze canon telt 50 vensters. Ze beschrijven belangrijke personen, creaties en gebeurtenissen die samen laten zien hoe Nederland zich heeft ontwikkeld tot het land waarin we nu leven.

Canon van Gelderland

Ook de provincie Gelderland heeft zijn eigen historische canon. In oktober 2010 is verschenen 'Geschiedenis van Gelderland'. Het is een geïllustreerd boekwerk met 50 korte hoofdstukken en evenzoveel vensters die samen een overzicht geven van de belangrijkste gebeurtenissen en ontwikkelingen in de Gelderse geschiedenis van de prehistorie tot de dag van vandaag.

Canon van Overbetuwe

De canon van de gemeente Overbetuwe volgt op die van Nederland en die van Gelderland. De canon bevat 38 vensters waarin hoogtepunten uit de cultuur en geschiedenis van de kernen van gemeente Overbetuwe worden beschreven.

Wat was de aanleiding voor deze canon?

Naar aanleiding van het 10-jarig bestaan van de gemeente Overbetuwe vroeg het College van B&W de gezamenlijke historische verenigingen binnen Overbetuwe een canon voor deze gemeente samen te stellen.

Wat is het doel van deze canon?

Met de canon worden de hoogtepunten van de cultuur en geschiedenis van de dorpen van onze gemeente overzichtelijk bij elkaar gebracht om:

- de bewoners hiervan bewust te maken
- zo stapsgewijs de geschiedenis van rijk naar provincie naar gemeente steeds dichterbij de mensen te brengen
- het onderwijs over de lokale geschiedenis te vergemakkelijken
- als uitgangspunt voor verdere studie te dienen
- deze aan nieuwe generaties en nieuwe inwoners mee te geven.

[The page contains approximately 25 horizontal lines for writing, which are currently blank.]

19

Gemeente Overbetuwe sinds 2001

I Tijd van jagers en boeren

Prehistorie, 3000 voor Chr.

II Tijd van Grieken en Romeinen

3000 voor Chr. - 500 na Chr.

III Tijd van monniken en ridders

500-1000

IV Tijd van steden en staten

1000-1500

V Tijd van ontdekkers en hervormers

1500-1600

VI Tijd van regenten en vorsten

1600-1700

VII Tijd van pruiken en revoluties

1700-1800

VIII Tijd van burgers en stoommachines

1800-1900

IX Tijd van wereldoorlogen

1900-1950

X Tijd van televisie en computer

1950-2000

Historische Vereniging
Marithaime

